

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİ: ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİNDE VE KURUMSAL YAKLAŞIMLARDA TEK YANLILIK

Recep BOZTEMUR

Bu çalışma, Osmanlı tarihini kuramsal çerçevede anlamaya çalışan yaklaşımların eleştirel bir bakışla incelenmesi üzerine kurulmuştur. Birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamakla birlikte Osmanlı tarihi genel olarak iki temel düzeyde çalışılmaktadır. Osmanlı tarihi araştırmaları, ülkemizde, bir yandan yaygın biçimde arşiv çalışmaları ve belge çözümlemeleri düzeyinde devam ederken, öte yandan bu tarihin genel nitelikleri teori düzeyinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı toplumsal ve siyasal yapılarını kuramsal çerçevelerde irdeleyen çalışmalar hem tartışma zenginliği getirip tarihsel olguyu daha iyi kavramamızı sağlarken hem de incelenen tarihsel olgulardan elde edilen sonuçlarla kuramsal bilginin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Ancak toplumsal bilimlerde ve özellikle tarih biliminde bilginin birikimini ilgilendiren iki temel yaklaşımın -içsellik ve dışsallık tartışmasının- gelişimine koşul olarak somut bilgiye yalnızca kuramsal önermelerle varılabileceği anlayışı ya kuramsal çerçeveye uygun tarihsel verilerin seçilmesi dolayısıyla temel tarihsel olgu ve olayların gözardı edilmesi sonucuna varmakta, ya da tarihsel olgu ihmal edilemeyecek önemde olduğunda kuramsal çerçevenin bu somut verilere uyarlanması ile sonuçlanmaktadır. Bu da yalnızca hipotezlerin yeni koşullara uygulanması ile değiştirilmesi ile kalmamakta, aynı zamanda bir bütün olarak kuramsal yapının da kanıtlanabilirliğini veya yanlışlanabilirliğini zedelemekte, dolayısıyla teorinin deformasyonuna yol açmaktadır. Osmanlı tarihinin bir kuramsal yapı içerisinde açıklanmasına yönelik çalışmalar da bilgi kuramının bu genel boşluğuna düşmekten kendilerini kurtaramamaktadır. Bunun yanında, özellikle Osmanlı-

* ODTÜ Tarih Bölümü.

Türk tarihini inceleyen -ya da tarihsel gerçeğe uyarlanan- kuramsal yapılar bu tarihin değişiminin, dolayısıyla da tarihsel yaklaşımın değişkenlerinin yalnızca belirli bir noktadan, dışsal etkenlerden kaynaklandığını varsaymakta, toplumsal tarihsel yapıların değişiminde iç etkenlerin önemini gözardı etmektedirler.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı tarihini de inceleme alanı içine alan kuramsal yaklaşımları, oryantalizm ve Asya tipi üretim tarzı, feodalizm tartışması ve dünya iktisadi sistemi analizini sorgulamak, bu yaklaşımların tarihsel analizde eksikliklerini ve boşluklarını göstermeye çalışmak ve Osmanlı-Türk tarihinin çözümlenmesinde tarihsel anlayışımızı geliştirebileceğine inandığım yeni bir kuramsal çerçeveyi özet olarak tartışmaktır.

Oryantalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı: Asya tipi üretim tarzı kavramı, Çin, Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, Latin Amerika ülkeleri gibi toplumsal değişime yöntemleri Batı toplumlarının gelişmelerine benzemeyen toplumsal yapıları incelemek üzere geliştirilmeye çalışılmış Marxist bir yaklaşımdır. Genel olarak 'Asyalı' olarak nitelendirilen bu toplumların gelişme aşamaları, Marxist aşamalar olan ilkel-feodal-kapitalist-sosyalist toplum düzenine uymadığından, bu toplumlar için Asya tipi üretim tarzı adında bir kuramsal çerçeve çizilmiş ve Marxgil kuram incelenen toplumların somut koşullarına uydurulmaya çalışılmıştır. Teorinin genellemesi de, kuramın Avrupalı olmayan ama Asya'nın da coğrafik sınırları dışında bulunan toplumlara, örneğin Latin Amerika'ya uygulanmasıyla yapılmaya çalışılmıştır. Böylece Batılı olmayan, 'Batı uygarlığı'nın toplumsal değişimine benzemeyen 'diğerleri'nin incelenmesine hasredilen bu üretim tarzı kavramı, Doğu ve Batı toplumsal yapılarının kaçınılmaz olarak birbirine zıtlığı kuramı üzerine oturan oryantalist yaklaşımdan hareket etmiştir.

'Doğulu tarihçilik'ten farklı olarak 'doğu tarihçiliği' biçiminde algılanan oryantalist düşünce Batılı olmayan toplumların tarihini incelemeyi amaçlayan pek çok yaklaşımı derinden etkilemiştir. Bunun ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki örneği Marx ve Engels tarafından Asya tipi üretim tarzı kavramlaştırması iken, tam bir asır sonra, Soğuk Savaş başlangıcındaki temsilcisi de modernleşme teorileri olmuştur. Her iki yaklaşım da Osmanlı-Türk tarihsel yapılarına tek yanlı bakmanın eksikliklerinden kendilerini kurtaramamışlardır.

16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, ekonomisinin hakim gücü olarak tarımsal yapısıyla ve tarımdan elde edilen artının doğrudan

devlet hazinesine aktarılması sistemiyle kapitalizm-öncesi toplum yapılarının bütün genel özelliklerini gösteriyordu. Devletin tarımdaki üretim ilişkileri üzerindeki sarsılmaz yetkesi ve denetimi¹ Batılı yazarlar tarafından devletin toplum üzerindeki baskıcılığını açık bir biçimde temsil eden mutlakiyetçiliğin -oryantal despotizmin- en mükemmel örneği olarak görülüyordu. Asya toplumlarının -bu arada Osmanlı'nın da- durgunluğunun bu toplum yapısından kaynaklandığına, bunun da Doğu toplumlarına özgü karakteristik bir özellik olduğuna inanılıyordu. Batı sürekli değişip gelişiyor olarak algılanırken, Doğu ise bu değişimin zıttı, karşıtlığı olarak görülüyordu. Batılı olmayan toplumların toplumsal-siyasal yapılarının kendi yaşam biçimlerine uymadığı anlayışından hareket eden oryantalist görüş Montesquieu, Bodin, Hegel, Adam Smith ve İngiliz Faydacıları tarafından geliştirildi. Bu düşünürlerin yapıtları Batı'nın gelişen, değişen, dinamik ve akılcılığına karşın, Doğu'nun durgun, değişmeyen, dolayısıyla gelişmeyen ve akıldışı olduğu varsayımı üzerine kuruldu². Yapıtlarının öznesi, geleneksel İslami yaşayış biçiminin hakim olduğu İslam uygarlığı denilen varlık olduğundan³, bu varlığın ayırtdedici özellikleri, İslami felsefe, İslam dini, siyaseti, edebiyatı, sanatı ve mimarlığı, homojen bir şekilde algılanan 'İslam Uygarlığı' çerçevesi içinde çalışılıyordu. Doğu uygarlığının temel taşıyıcısı Arapça olduğundan bu dil öğreniliyor, edebi metinler çözümleniyor ve siyaset, bürokrasi, yönetici kurumlar ve sınıflar düzeyinde Batılı uygarlık ve kültür(ler) ile Doğulular arasındaki farklılıklar edebi metinler aracılığıyla ortaya konulmaya çalışılıyordu. Dolayısıyla, oryantalist çalışmaların yalnızca 'Doğulu seçkinler kültürü' üzerine odaklanması, siyasetin yönetici ailenin veya hanedanın iktidar için yaptığı iç mücadeleden başka bir şey

1. Açıkça bilinmektedir ki bu denetim yalnızca tarımsal üretim ilişkileri üzerinde değil, fakat hazine-i hassayı ilgilendiren diğer tüm sinai ve ticari ilişkiler bütünü üzerindedir. Ticaretin kontrolü, kervan yollarının denetimi, pazarlardaki değişim ilişkilerinin devlet tarafından belirlenmesi, loncalarda yapılan üretim, bölüşüm, dağıtım ve tüketim ilişkilerinin sıkı devlet denetimi altında olması hem yeniden-dağıtım (redistributive relations) ilişkilerinin düzenlenmesinin bir gereği olarak yapılıyor, hem de imparatorluk iktisadının böylece kendini yeniden-üretmesine olanak sağlıyordu. Değişik bakış açılarından olmakla birlikte daha ayrıntılı bir tartışma için: İlkay Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World-Economy* (ed. Huri İslamoğlu-İnan), (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), ss. 63-87; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ss. 42-62; Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ss. 88-97; Haim Gerber, *Social Origins of the Modern Middle East*.

2. Huri İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental Despotism' in World-System Perspective", *The Ottoman Empire and World-Economy*, s. 1.

3. Edward Said, *Orientalism*, (New York: Pantheon Books, 1978).

olmadığı biçiminde kavramlaştırılmasına, Doğulu tarihin de hanelerinin gelip geçişi olarak tanımlanmasına yol açtı⁴.

Bu çalışmaların ürünü olarak bir yönetim şekli biçiminde ortaya çıkan oryantal despotizm kavramlaştırılmasında Doğu toplumu Batılılardan kimi özellikleriyle ayrıştırılmaya çalışıldı: Doğu devleti toprak üzerinde mutlak hakimdi, özel mülkiyet yoktu; devletin eylem ve işlemlerini denetleyecek kurumlar, özellikle hukuksal sınırlar gelişmemişti; hukuk dinsel kurallar, adetler ve törelerden ibaretti; sanayi yoktu ya da varsa, tarımsal ilişkiler sinai üretime her zaman baskın geliyordu; tarihsel veya iklim koşullarının getirdiği toplumsal durağanlık ve kapalı köy topluluklarının birbirlerinden kopuklukları nedenleriyle devlet gittikçe önem kazanıyor, tarımsal üretim başat olduğu için de kamusal alanın en önemli görevi sulama işleri haline geliyordu⁵. İslamoğlu-İnan, Asya tipi üretim tarzının Marxist formülasyonunda Asyalı toplumun belirleyici özelliğinin, sulama işleriyle uğraşan (hidrolik) devlet ile ayrışmamış zirai toplumsal taban arasında yer alabilecek ara sınıfların (yani toprak aristokrasisinin, tüccar sınıflarının) yokluğu olarak görüldüğünü anlatmaktadır⁶. Karl Wittfogel'e göre 'hidrolik toplum' toprakta devlet mülkiyetinin kurumsal yapıyı belirlediği ve devletin hem sulama işlerini hem de -dolayısıyla- toplumsal yapıyı örgütleme gereksiniminin ortaya çıkardığı ve dünyanın Batılı olmayan bölgelerinde gözlemlenen hidrolik organizasyon ve tarımsal-hidrolik (agrohdraulic) despotizmdir. Osmanlı Sultanları da toprak üzerinde özel mülkiyeti kaldırdıkları ve tümüyle devlet egemenliği kurdukları için, ondokuzuncu yüzyıla kadar 'İslami Yakın Doğu' yarıkarışık bir oryantal mülkiyet ve toplum ilişkileri örneği olmuştur⁷. Dahası, sivil toplumun yokluğu ve devletin toplumsal ilişkiler üzerindeki mutlak üstünlüğü oryantal despotik toplumlarda devlet iktidarının sınırsızlığı anlamına gelmekte ve kendine yeterli kapalı köy toplumu devletten yalıtılmış olduğu için de siyasal alanı etkileme olanağından yoksun bulunmaktadır. Köy toplulukları ya devletin ulaşabileceği etki alanının dışında kaldıklarından değişime direnme imkanı bulmaktadırlar, ya da toplum yapıları değişimi geleneksel yapı içinde eritip özümsemeye uygundur. Her iki durumda da köy

4. Bryan S. Turner, *Marx and the End of Orientalism*, (London: Allen and Unwin, 1978), s. 6.

5. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, (New York: NLB, 1974), s. 472.

6. İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental Despotism' in World System Perspective", s. 3.

7. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, (New York: Vintage Books, 1981), ss. 284-285.

toplulukları tarihsel değişimin ve gelişmenin dışında kalmaktadırlar.

Oryantalizmin tarihsel gerekirciliği, böylece, Doğu ve Batı toplumlarının kendi tarihsel koşullarının farklılıklarının gözardı edilmesine yol açmış, Doğu'nun nesnel özelliklerinin Batı'nın mutlak zıddı olarak ele alınmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla Batı değişim ve gelişim tarafından belirlenerek dünya tarihi içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olurken, Doğu değişmeyen, dolayısıyla gelişmeyen bir yapı olarak tarih dışına itilmiştir⁸. Doğu toplumlarının bu değişmeyen yapısı içsel gelişmelerle değişemeyeceği için, oryantalizm bu toplumlara Batı'nın kaçınılmaz müdahalesini gerekli görmekte, hatta bu toplumların gelecekteki gelişmeler için dış müdahaleleri meşru kılmaktadır.

Oryantalist yaklaşım, Asya tipi üretim tarzı kavramlaştırmasıyla Doğulu toplumları yorumlamayı amaçlayan Marx ve Engels'i derinden etkilemiştir. Marx'a göre, Asyalı toplumlarda üretim sürecinde artı ürünün alınışı -transferi-, çalışma koşulları tarafından değil, fakat, bu toplumların yeniden-üretimini temellerini oluşturan ilahi bir takım önkoşullar tarafından belirlenmektedir. Asyalı toplumlarda devlet de, en yüce ya da tek mülk sahibi varlık olarak yalnızca toprağı işleme hakkı olan küçük topluluklar üzerinde yer alan, "tümüyle kapsayıcı" bir kurumdur⁹. Birey, bu daha üst kurum tarafından toprakla ilişkilendirilse de, aslında mülksüzdür, dolayısıyla artı ürün, 'Oryantal Despot' tarafından temsil edilen devlete aittir. Diğer yandan, toprakta devlet mülkiyeti, ya da daha açık bir ifadeyle özel mülkiyetin yokluğu Marx'a iyi bir vasıf olarak görünür, çünkü Asyalı toplulukların toplumsal yapısı bu mülksüzlük ve dolayısıyla devlet idaresinden dışlanmışlık yüzünden topluluk üyeleri arasında sarsılmaz bir dengeye dayanmaktadır. Marx, bu yüzden "özel mülkiyet, Asyalı toplumun olmayan en önemli şeyiydi"¹⁰ demekten de geri durmamıştır. Zira, Doğu despotizmi, bu toplumlarda ortak mülkün (kamu arazisi [*ager publicus*] şeklinde devlet mülkiyetinin) özel mülkiyetten kesin bir biçimde ayrılığı, daha doğru bir deyişle, özel mülkiyetin yokluğu üzerine kurulduğundan küçük köy toplulukları tamamen kendilerine yeter hale gelmekte ve

8. İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental Despotism' in World System Perspective", s. 1.

9. Karl Marx, *Pre-Capitalist Economic Formations*, 9th edition, translated by Jack Cohen, (New York: International Publishers, [1964] 1980), s. 69.

10. *Idem.*, "The Future Results of British Rule in India", *New York Daily Tribune*, Aug. 8, 1853, s. 5.

artı değer üretiminin tüm koşullarını kendi içinde barındırmaktadırlar¹¹. Marx, devletin konumunu da şöyle belirlemektedir: “Doğu’da tarımın vazgeçilmez önkoşulları olan devletin sulama işleri, su organizasyonu ve kanal açma işleri ile Asya’nın iklim ve toprak koşulları, Sahra’dan Arabistan’a, İran, Hindistan ve Tataristan’a, oradan en yüksek Asya platolarına uzanan geniş çölleri Oryantal tarımın temelini oluşturur”¹². Toprak ve iklim koşulları açısından farklı toplumları İbn Halduncu bir tekbiçimleştirmenin yanısıra, Marx, devletin merkezileştirici gücünün müdahalesini, “uygarlığın gelişmemiş ve gönüllü birliklerin geniş topraklar nedeniyle oluşmamış bulunduğu Doğu’da”, suyun iktisadi ve genel kullanımının temel gerekliliği olarak görmektedir. Dolayısıyla, doğal koşulların bir zorlaması olarak tüm Asya hükümetlerinin tarımda kamusal işlerin örgütlenmesinden başka bir ekonomik etkinliği bulunmamaktadır: “Tarih öncesi çağlardan beri Asya’da hükümetin üç bakanlığından başkası yoktu: Maliye Bakanlığı veya içişlerin soyguncusu; Savaş Bakanlığı veya dışişlerin soyguncusu; ve en son olarak, Bayındırlık Bakanlığı”¹³.

Marx, Asya toplumlarında devlet olgusunu Kapital’de de sorgulamıştır. Ancak bu kez devlet, toprak ve iklim koşullarına, doğal bir takım zorlamalara göre biçimlenen bir varlık olarak değil, fakat artık ürüne el koyma yöntemlerine göre oluşan bir kurum olarak tanımlanmıştır:

“Eğer doğrudan üreticiler özel mülk sahibinin egemenliği altında değil fakat onların üzerinde yer alan devletin egemenliği altında bulunuyorlarsa, rant ve vergi çakışmaktadır, daha doğru bir deyimle, toprak rantının bu biçiminden farklı bir vergi yoktur. Bu koşullar altında reaya ilgili devlete tümüyle ve ortak itaatten başka daha ağır bir ekonomik ya da siyasi baskı altında bulunmak zorunda değildir. Devlet, böylelikle en yüce mülk sahibidir. Egemenlik burada, ulusal düzeyde yayılmış olan toprak sahipliğini içermektedir. Fakat, diğer taraftan, toprağın hem özel hem de kamu iyeliği ve kullanımı olmasına rağmen, hiç özel mülkiyet yoktur”¹⁴.

Bu türden bir Asyalı üretim tartışmasında Marx, devletin doğrudan ve baskıcı bir biçimde artığa el koyduğu toplum yapılarını göz önüne almaktadır. Bu anlamda, Asya tipi üretim tarzı kapitalist üretim tarzının tam zıttıdır, çünkü Asyalı toplumlarda, artı değer

11. *Idem.*, *Pre-Capitalist Economic Formations*, s. 70.

12. *Idem.*, “The British Rule in India”, *New York Daily Tribune*, June 25, 1853, s. 5.

13. *Ibid.*, s. 5.

14. *Idem.*, *Capital*, Vol. III, *The Process of Capitalist Production as a Whole*, Ed. by Frederick Engels, trans. by Ernest Untermann, (Chicago: Charles H. Kerr and Co., tarihsiz), ss. 918-919.

ekonomik ve ekonomi dışı zorla transferi, sınıf iktidarı ve devlet iktidarı, mülkiyet ilişkileri ve siyasal ilişkiler ayrışmamıştır, hepsi devlet düzeyinde birarada bulunmaktadır¹⁵. Böylece Marx da, Doğu ve Batı toplumları arasında bulunduğu varsayılan Oryantalist karşıtlıktan hareketle kapitalist ve kapitalizm öncesi toplumlar arasında mutlak bir karşıtlık bulmaktadır. Dolayısıyla Marx, Avrupalı toplumlara nazaran Asyalı toplumları durağan ve değişmeyen ve hiç bir toplumsal ve ekonomi gelişme geleceği ve umudu olmayan topluluklar olarak tanımlamaktadır. Özel mülkiyet yoksa sınıflar olmayacaktır, tarihin motoru olan sınıf savaşımı görülmeyecektir, tarih ilerlemeyecek, dolayısıyla Doğu toplumlarının ilahi durgunluğu onların tarihsiz, hatta tarih-dışı kalmaları ile sonuçlanacaktır.

Tarih-dışı Doğulu topluluklar Marx'a göre hem iç siyasette, hem de dış ilişkilerde diğerlerinden yalıtılmışlardır. Siyasal düzlemde yalıtılmış köy topluluklarının otarşik yapıları Oryantal despotun mutlak egemenliği ile yönetilmeye mecburdur. Dış ilişkilerde Asyalı toplumlarda görülen durgunluğun 'asli nedeni', toprakta çalışma hakkını elde etmede topluluk üyeleri arasında bulunan eşitlik ve özel coğrafi etkenlerle birlikte güçlenen kırsal toplulukların kendine yeterlilikleridir. Asyalı toplumların tarihsel durgunlukları içten bir takım etkenlerle değiştirilemeyeceği için bu toplulukları dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleştirecek ve kesin bir biçimde dönüşümlerini sağlayacak olan Batı kapitalizmi, toprakta özel mülkiyet, çağdaş bir ordu, gelişmiş iletişim ve ulaşım ağları gibi dinamik etkenlerin dıştan müdahalesi kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmektedir:

"Hindistan...fethedilmek kaderinden kaçınmaz ve eğer bir şey ifade ediyorsa, [Hindistan'ın] geçmiş tarihinin bütünü, birbiri ardına gelen fetihlerin tarihidir. Hint toplumunun hiç bir tarihi yoktur, en azından bilinen tarihi. Onun tarihi dediğimiz şey, bu değişmeyen ve direnmeyen toplumun edilgen yapısı üzerinde imparatorluklarını ardarda kuran işgalcilerin tarihinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, sorun İngiltere'nin Hindistan'ı fethetme hakkının olup olmadığı değildir... İngiltere Hindistan'da iki misyonu yerine getirmek zorundadır: biri yıkıcı, diğeri yeniden yaratan [iki görev]: yaşlı Asyalı toplumun ortadan kaldırılması ve Asya'da Batı toplumunun maddi temellerinin atılması"¹⁶.

Dolayısıyla azgelişmiş toplumların tarihsel ilerlemeye açık bir düzeye gelebilmeleri için Marx, gelişmiş Batı ülkelerinin müdahalesini ve askeri varlığını, kapitalizmin genişlemesini ve sömürgeciliği

15. Ellen Meiksins Wood, "The Separation of the Economic and the Political in Capitalism", *New Left Review*, No. 127 (1981), s. 85.

16. Marx, "The Future Results of British Rule in India", s. 5.

tarihsel ilerleme zorunlulukları olarak meşru kılmaktadır¹⁷. Bu meşruiyet açıkça Marxist emperyalizm ve sömürgeciliğin yayılması teorisinden kaynaklanmaktadır, zira bir üretim sistemi olarak kapitalizmin, çevresindeki kapitalizm-öncesi üretim tarzlarını ve toplumsal yapıları yıkacağı, devrime sürükleyeceği ve evrileceği düşünülmektedir.

Marx ve Engels Osmanlı tarihini ve politikasını da Oryantalist düşüncenin karakteristik özellikleri çerçevesinde incelemişlerdir. Marx'ın, *New York Daily Tribune*'ün Londra muhabirliğini yaptığı 1853-1855 yılları arasında yazdığı Osmanlı politikası hakkındaki makalelerinin ana temaları Şark Meselesi ile ilgili olarak Rusya'nın dış siyaseti ve Avrupa güçler dengesi sorunları olmuştur¹⁸. Marx ve Engels, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korunması üzerine biçimlenen İngiliz dış politikasına karşıydılar, çünkü, tarihsel gerekliliklerinin bir sonucu olarak, dünya iktisadi ve kültürel yapısı içinde Türklerin rollerinin olumsuz olduğunu ve gelecek içermediğini düşünüyorlardı. Kapitalizm-öncesi Osmanlı toplum yapısının yıkılması için Rus yayılcılığı en yakın olasılıklardan biriydi, ancak Marx ve Engels Çarlık Rusyası'nın ekonomik ve askeri gücünün Boğazlar'ı aşip Akdeniz'e ulaşmasına da karşıydılar¹⁹. Çünkü, böyle bir olasılık yda Batılı büyük devletlerin çıkarlarına karşı olurdu, daha da önemlisi, Rusya'nın sıcak denizlere ulaşması kapitalist üretim ilişkilerinin dünya ölçeğinde gelişimini engelleyebilirdi. Engels'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda ne ticaret, ne de uygarlık gelişebilirdi. Ticari temel olarak transit ticaret düzeyinde seyrediyordu, dolayısıyla, Osmanlı'da ekonomik gelişmeden söz etmek mümkün bile değildi. Engels, "Türkiye'de tüccarlar kimlerdir" diye sorup, yanıtını da kendisi veriyordu: "Kesinlikle Türkler değil. Türklerin özgün göçebe hayat tarzları sırasındaki ticari ilişkileri yürütüş biçimleri kervanların soymaktan ibaretti, şimdi ise

17. Turner, *Marx and the End of Orientalism*, s. 15.

18. Karl Marx, "Europe: Napeleon and the Pope, Partition of Turkey, Feeling in Austurain Italy and Hungary", *New York Daily Tribune*, April 4, 1853, Monday, s. 5; "The Turkish Question", *New York Daily Tribune*, April 11, 1853, Monday, s. 7; "The Real Issue in Turkey", *New York Daily Tribune*, April 12, 1853, Tuesday, s. 4; "Turkey and Russia", *New York Daily Tribune*, June 25, 1853, s. 5; "The War Question" ve "The Revolution in the Turkish Provinces", *New York Daily Tribune*, April 15, 1854, ss. 1-2.

19. Karl Marx, "Traditional Policy of Russia", *New York Daily Tribune*, Aug. 12, 1853, ss. 5-6; *Idem.*, "The War Debate", *New York Daily Tribune*, April 17, 1854; ss. 2-3; ve "The Eastern War-Its Results to Russian and to Europe", April 17, 1854, s. 4; Friedrich Engels, "The Foreign Policy of Russian Czarism", *The Russian Menace to Europe*, Ed. by Paul W. Blackstock and Bert F. Hoselitz, (Glencoe, Illinois: Free Press, 1952), ss. 25-55; "The Crimean War", Blackstock ve Hoselitz, Bölüm 5, ss. 121-202. Kitabın bu bölümü Marx ve Engels'in *Tribune*'de çıkan makalelerinden derlenmiştir.

biraz daha uygarlaştılar, ticaret keyfi ve baskıcı el koymaların tüm yöntemlerinden oluşuyor”²⁰. Ticaret İmparatorluğun Müslüman olmayan uyruklarınca yapıldığı için, Engels’e göre, Türklerin Avrupa’dan atılmaları durumunda ticari ilişkilerin burada gelişmemesi için bir neden kalmayacaktı. Çünkü, diğer tüm Oryantal despotluklar gibi Türklerin otoriter yönetimleri kapitalist ekonominin gelişmesi için uygun değildi, zira devlet doğrudan artı değere el koyuyordu ve ülkede bir burjuva sınıfının gelişmesi için en temel özellik İmparatorluk’ta henüz yoktu: tüccarın hem kişisel hem de özel mülkiyetinin güvenliği²¹. Dolayısıyla Marx ve Engels, “Doğu Sorunu”nun emperyalizm ve kapitalizmin yayılması sonucu Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kapitalizm-öncesi toplum yapısının bozulması ve parçalanması ve, Osmanlı topraklarının Avrupalı güçlerce paylaşılması ile çözüme kavuşacağı inancını taşıyorlardı.

Kuramsal düzeyde önermeleri pek çok eksiklikler içermesine, ideolojik düzeyde de söylemi tarihsel gerçeği çarpıtma riski taşımasına rağmen, Asya tipi üretim tarzı 1960ların sonundan itibaren Türk bilimadamları tarafından Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını incelemekte kullanılmıştır²². Divitçioğlu’na göre Asya tipi üretim tarzının karakteristik özelliği, tarımsal üretim ile zanaat üretimi arasında bulunan ve topluluğu kendine yeter hale getiren hayli gelişmiş işbölümüdür²³. Divitçioğlu, Asya tipi üretim tarzında üretilen ürünün hane halkının tüketimi için olduğunu, ancak artı ürünün doğrudan toprağın tek sahibi olan devlete transfer edildiğini belirtmektedir²⁴. Asya tipinde üretim kullanım değeri, vergilerde aynı olduğundan bu toplumlarda meta üretimi ve ticaret gelişme olanağı bulamamaktadır²⁵. Bundan dolayı, Osmanlı toplumu da, Divitçioğlu’na göre, Asyalı’dır, çünkü toprağın, yani tek üretim aracının sa-

20. Frederick Engels, “The Turkish Question”, *New York Daily Tribune*, April 19, 1853, s. 4. Gazetede ki bu makale aslında imzasızdır. Ancak, Kreutz, bu makalelerin Engels tarafından Marx’ın ricası üzerine yazıldığını, dolayısıyla her iki yazarın da görüşlerini ifade edeceğini belirtmektedir.

21. Andrej Kreutz, “Marx and the Middle East”, *Arab Studies Quarterly*, Vol 5, No. 2 (Spring 1983), s. 163.

22. Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, (Kırklareli/Vize: Sermet Matbaası, 1981); Çağlar Keyder, “The Dissolution of the Asiatic Mode of Production”, *Economy and Society*, Vol. 5, No. 2 (May 1976), ss. 178-196; Huri İslamoğlu and Çağlar Keyder, “Agenda for Ottoman History”, *Review* (SUNY, Fernand Braudel Center), Vol. 1, No. 1 (Summer 1977), ss. 31-55. Benim burada kullandığım “Agenda”, Huri İslamoğlu-İnan tarafından derlenen *The Ottoman Empire and the World-Economy*’de 42-62 sayfalar arasında yer alan makedir.

23. Divitçioğlu, ss 23, 24-26.

24. *Ibid.*, s. 27.

25. *Ibid.*, ss. 30-32.

hibi devlettir ve tek egemen sınıf olarak artı ürüne doğrudan el koyan kurumdur²⁶. Üretici sınıf olarak *reaya* üretim sürecinin nesnel koşullarından ayrılmamıştır, dolayısıyla, Osmanlı köylüsü ne köle statüsündedir, ne de devlete nazaran durumu Avrupa feodalizminde görülen serfin durumuna benzemektedir. Üretim araçlarında babadan oğula geçebilen kullanım hakkı dolayısıyla Osmanlı çiftçisi özgür köylü konumundadır²⁷. Osmanlı'da devlet de temel üstyapı görevlerini yerine getirmekle mükelleftir: tarımsal arazinin açılması, köylerin kurulması, madencilik, kamu güvenliğinin sağlanması, kentlerde ticaret ve zanaatların örgütlenmesi devletin başat görevleri arasındadır²⁸. Köy iktisadı da kendine yeterlidir ve dış ilişkilere kapalıdır²⁹. Dolayısıyla, Divitçioğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretici güçlerde hiç bir değişiklik olmadığı, böylece de bu durgun toplumda hiç bir gelişme olamayacağı inancını taşımaktadır³⁰.

Keyder de Asya tipi üretim tarzını temel olarak tarımsal üretimin üzerine kurulmuş güçlü bir devlet yapısı ile tanımlamaktadır. Bu ekonomide, merkezi bürokrasinin bir sınıf niteliği göstererek kendini yeniden üretmesi artı ürünün doğrudan devlet hazinesine akmasına dayalıdır. Keyder'e göre, Asya tipi üretim tarzında özel mülkiyet yoktur, çünkü toprağın kullanım hakkı ile özel mülkiyet hakları aynı şeyler değildir. Dolayısıyla, bu üretim tarzında tarımsal ve kentsel üretim araçlarının kullanım haklarını sahipliği doğrudan mülkiyet hakkı olmadığından artı ürünün özel mülkiyet olarak birikimi imkansız olmaktadır³¹. Keyder ve İslamoğlu'nun Osmanlı toplum yapısını Asya tipi üretim tarzı kavramlarıyla tanımlaması da aynı temeller üzerine oturmaktadır: merkezi yetkenin üretim üzerindeki sıkı denetimi ve artışa doğrudan el koyması toplumsal düzenin yeniden üretilmesinin araçlarıdır³². Doğal olarak bu tanım, otarşik köy topluluklarının devletten yalıtımı konusunu vurgulamaktan çok üretim ilişkilerinde 'hidrolik devlet'in sarsılmaz yerini incelemenin merkezi olarak almaktadır³³. Sistemin bozulması devletin vergi biçiminde daha fazla gelire gereksinim duymasıyla sıkı

26. *Ibid.*, ss. 60, 119.

27. *Ibid.*, s. 69.

28. *Ibid.*, s. 121.

29. *Ibid.*, s. 124.

30. *Ibid.*, s. 125.

31. Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode...", s. 179.

32. *Ibid.*, ss. 179-180; Keyder and İslamoğlu, "Agenda...", s. 47.

33. Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode...", s. 194, ff. 2. Asya tipi üretim tarzının otarşik (kendine yeter, kapalı) köy toplulukları çerçevesinde veya hidrolik devlet merkez alınarak iki türde kavramlaştırılmasının ayrıntıları için bak.: Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s. 477.

sıkıya bağlantılıdır. Keyder'e göre, daha çok gelir ihtiyacı devletin taşra bürokratlarının üretim ilişkileri üzerindeki iktidarını güçlendirirken merkezi devletin hem bürokratlar hem de üretim ilişkileri üzerindeki denetimini sınırlandırır. Yerel bürokratların merkeze göre artan güçleri feodalleşmeye giden bir süreci başlatır ki, bu da merkezi devletten bağımsız olarak köylünün serfleşmesi ve taşra bürokratlarınca sömürülmesi anlamına gelmektedir. Daha da önemlisi, Keyder ve İslamoğlu, ticari ilişkilerdeki gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin üretim ilişkileri üzerinde gittikçe azalan denetiminin azalmasına ve sistemin bozulmasına neden olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ticari ilişkiler ve ticari birikim de büyük kentlerin, özellikle de İstanbul'un iâşesini sağlamaya yönelik olarak devletin sıkı denetimi altında olduğundan, merkezi iktidar bu denetimi yitirdiğinde sistem çöküntüye uğramaktadır³⁴. Çünkü, değişimde ve üretimi örgütleyici faaliyetlerde artı ürün kapatilizm-öncesi ytoplumda geleneksel olarak yönetici sınıfa ait iken, şimdi ticari sermaye şeklinde artı değer giderek daha büyük bir payını sahiplenmektedir³⁵. Devletin hem iç hem de dış ticaret üzerinde denetimini giderek yitirmesi ödemeler dengesinde krize yol açacaktır. İslamoğlu ve Keyder'e göre, devlet bunu aşmak üzere iki yöntem baş vurabilir: Ya geleneksel tarım sektöründe vergiler artırılarak hazine gelirlerini yükseltmeye dayalı bir çözüm uygulanacak ki, bunun sonunda devlet her zaman toplumsal patlamalara hazır olmalıdır, ya da ihracata yönelik tarımsal faaliyeti destekleyerek dış ticarete gerekli dövizi kazanacaktır. Ancak bu çözümün riski de ticaret genişlerken devletin kaçakçılık, vergi kaçağı gibi yollarla artı değer üzerindeki denetimini yitirmesi ve hazinenin vergi gelirlerinin azalmasıdır. Dolayısıyla, Asyalı devlet için bunlara alternatif olarak tek bir çözüm kalmaktadır, o da dış borç almaktır. Bu aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin de kapitalist üretim ilişkilerine çevreleşmesi anlamına gelmiştir³⁶.

Ampirik bir gözlemlerle, Asya tipi üretim tarzı kavramlaştırmasının, kapitalist üretim ilişkilerinin çevre ülkelere yayılmasının yıkıcı sonuçlar doğurması konusundaki bulgularının doğru olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kuramsal düzeyde, Osmanlı tarihini Asya tipi üretimin kavramlarıyla incelemek, kuramın kendisinden kaynaklanan kimi eksiklikler yüzünden pek de olanaklı görünmemektedir. İlk olarak, Asya tipi üretim tarzı teorisi değişik toplumsal

34. Keyder and İslamoğlu, "Agenda...", ss. 49-50.

35. *Ibid.*, s. 50.

36. *Ibid.*, s. 50; ve Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode...", s. 192.

yapılara tarihsel bir gerekircilikle yaklaşmaktadır. Buna göre, kapitalist üretim ilişkilerinin dünya ölçeğinde yayılması, sermayenin kendini yeniden üretmesi mantığının gerekli ve kaçınılmaz bir sonucuysa, Wallersteinci bir anlayışla kapitalizmin diğer örneklerde olduğu gibi Osmanlı toplum yapısında da yıkıcı etkilerinin olması, imparatorluk ekonomisinin bozulması ve dünya ekonomisinin çevrede bir feodalleşme süreci, daha doğru bir deyişle, bir 'ikinci serflik' yaratması kaçınılmaz olacaktır³⁷. Dahası, bu türden bir yaklaşım toplumsal yapıda süregiden değişime herhangi bir etkinlik atfetmediğinden, ticari ilişkilere, özellikle de uluslararası ticarete toplumsal düzeni değiştirmede büyük önem vermektedir. "Bürokrasinin temel stratejisi... yönetsel örgütü dünya ekonomisinin gerekliliklerine uydurmak için, siyasal-yasal yapıyı yenileştirecek projeleri yükümlenmek olmuştur"³⁸. Doğruluğundan kuşku duyulmayacak bir yargı ancak zaten devletten başka bir kurum bu türden büyük bir değişimi yönlendirebilecek kudrette değildi. Yukarıdaki yargının analizinde bizi yanlış yola sevkeden şey, Asya tipi üretim tarzının Osmanlı toplumsal yapısındaki değişimi yalnızca dış etkene, yani kapitalist ilişkilerin yayılmasına bağlayan yorumu olmuştur. Diğer bir deyişle, bu yaklaşımın, Osmanlı tarihi yorumunda doğasından gelen eksikliği toplumsal yapıdaki iç koşullarındaki değişimin merkezi önemini gözardı etmesidir.

İkinci olarak, Asya tipi üretim tarzı tartışmasının daha genel bir sorunu da, kuramın Asyalı toplumsal yapıları incelerken yaptığı kimi önermelerin bu yapıları açıklamakta hayli yetersiz kalması, hatta yanlış verileri ele alması biçiminde karşımıza çıkmaktadır: kendine yeterli kapalı köy toplulukları, gerçek ve tek toprak sahibi olarak devletin varlığı ve baskın niteliği, özel mülkiyetin yokluğu ve despotik devlet ile toplum arasında tampon işlevi görecekt sınıflar ile ara toplumsal katmanların yer almaması, Doğulu toplumsal yapıların hanedan değişikliklerinden ya da fetihlerden kaynaklanan değişiklikleri özümseyecek bir yeteneğe sahip olması, toplumsal durgunluk ve oryantal despotizm³⁹. Ancak, Doğu toplumlarında bin yıllardır süregiden durgunluk sonucunda değişimin ve gelişimin olmaması önermesi tarihsel olgulara ve antropolojik gözlemlere açıkça aykırıdır. Daha da önemlisi, Asya tipi üretim tarzı bir yan-

37. 'İkinci serflik' kavramının kısa ve öz bir anlatımı için bak.: Immanuel Wallerstein, "Three Paths of National Development in Sixteenth-Century Europe", *Studies in Comparative International Development*, Vol. 7, No. 2 (Summer 1972), ss. 95-101.

38. Keyder, "The Dissolution of the Asiatic Mode...", s. 192.

39. Turner, *Marx and the End of Orientalism*, ss. 14-15.

dan devletin toplumsal yapı üzerinde üstün bir konuma sahip olduğunu ileri sürerken, diğer yandan da sınıfların veya ara toplumsal katmanların bulunmadığı bir toplumsal yapı resmi çizmektedir. Ancak, kuram, sınıfların olmadığı bir toplumda devletin nasıl olup da ortaya çıktığını açıklamaktan çok uzaktır. Ali Kazancıgil'in de eleştirdiği gibi, Asya tipi üretim tarzı kuramsal düzeyde tutarsızdır: "Teoride devlete çok merkezi bir rol verilmiştir, fakat toplumsal sınıfların yokluğunda, devletin ortaya çıkışını açıklayacak koşullar [teoride] yer almamaktadır"⁴⁰. Üstelik, toplumsal sınıfların yokluğu varsayımı Marxist yaklaşımın en önemli önermelerinden biri olan devletin sınıfsal niteliğine de aykırı düşmektedir. Ayrıca Asya tipi üretim tarzı kavramlaştırmasında Hint, Çin ya da Osmanlı köylerinin kendine yeterliliği ve kapalılığı ile 'Doğu cennetinin anahtarı' olan özel mülkiyetin yokluğu önermeleri fazla abartılmış görünmektedir. Aksine, yine tarihsel gerçeklik, sadece Asya toplumlarında değil, fakat tüm tarım toplumlarında toplumsal düzenin organizasyonunda özel mülkiyetin çeşitli biçimlerde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir⁴¹. Dolayısıyla, kuramın doğasından gelen eksiklikler ve yapaylık yüzünden Asya tipi üretim tarzı kavramı Osmanlı tarihini okumakta yetersiz kalmaktadır. Ne Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı tarihsel gerekircilikle Sultan'ın reaya üzerinde mutlak hükümlanlığı yüzünden Oryantalizmin durgunluğuna mahkum olmuş, ne de Asya tipi üretim tarzının ileri sürdüğü gibi değişmeden tarih dışında kalmıştır. Aksine Osmanlı iktisadi düzeni, devlet ile toplumsal güç merkezleri arasında toprağın ve işgücünün denetimi amacıyla kurulan ilişkiler ve çatışmalar üzerinde biçimlenmiştir⁴². Üretim araçları üzerindeki sıkı denetim tarımsal ürün gelirlerini güvenceye almak isteyen merkezi devletin askeri ve mali

40. Ali Kazancıgil, "Paradigms of Modern State Formation in the Periphery", *The State in Global Perspective*, Ed. by Ali Kazancıgil, (Paris: UNESCO, 1986), s. 128.

41. Doğulu toplumlarda özel mülkiyetin bulunmadığı iddiasının doğru bir yargı olmadığını gösterebilmek için Osmanlı toprak düzenine bakmak yeterli olacaktır. Farklı zamanlarda İmparatorluğun değişik bölgelerinde, tarihsel koşulların gerektirdiği değişik mülkiyet biçimleri ortaya çıkmıştır. Malikane-Divani topraklarda bulunan ikili mülkiyet, merkezi devletin yetkesini tam kuramadığı eyaletlerde, örneğin Kürt aşiretlerin yoğunlukta olduğu Doğu Anadolu'da, Mısır'da, Bağdad ve Basra'da, Rodos, Kıbrıs, Girit gibi adalarda devlet tarafından alınan yıllık vergiye karşılık korunabilen tam özel mülkiyet, mevat topraklarda şenlendirilmeye karşılık verilen temlikname ile tanınan mülkiyet ve pek bilinen vakıf mülkiyeti "Osmanlı toplumsal düzeninde devlet ilk ve tek toprak sahibidir" önermesini yanlışlayan olgulardır. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988), ss. 55-57; Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Ed. by Halil İnalçık and Donald Quataert, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), ss. 120-131.

42. Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire", s. 63.

gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulmuştur. Dolayısıyla, devletin iktisadi yaşamdaki etkin müdahalesi ve tarımsal üretim organizasyonunun idari gereklere göre yapılması Osmanlı toplum yapısının devlet karışımı olmadan değişmeyeceği anlamına gelmez. Hatta, Osmanlı bürokratik örgütünün kendine ekonomik bir temel sağlamak amacıyla siyasi, ideolojik ve hukuki kurumları aracılığıyla tarımsal üretimi düzenlemesi toplumsal yapıdaki değişime önemli ölçüde ivme kazandırmıştır.

Aslında, Asya tipi üretim tarzı kavramlaştırmasının önemi feodalizmden sosyalizme geçişte tarihsel gelişme aşamalarının Avrupa toplumlarına özgü olmasıyla ve Doğu toplumlarının değişimlerinin bu tarihsel aşamalar dizgesine uymamasıyla açıklanabilir. Marxist Avrupa tarihi yaklaşımlarında feodalizmden kapitalizme, oradan da sosyalizme geçişin aşamalı bir tarih anlayışıyla incelenmesi anlamlıdır, çünkü bu toplumların tarihsel deneyimlerinden kaynaklanan böyle bir yaklaşım Avrupa toplumlarının öznel karakteristiklerini araştırmaya ve bunlardan kimi genel eğilimleri çıkarsamaya yardımcı olacaktır. Ancak Doğulu toplumların kendilerine özgü nitelikleri, Batı toplumlarının tarihsel aşamalarını uygulamaya olanak vermediğinden tarihsel materyalizm Doğu'da devlet-toplum ilişkilerini inceleyebilmek için bir alt-aşamaya gereksinim duymuştur. Dolayısıyla, Asya tipi üretim tarzı kavramı tarihin Marxist aşamalı yorumu için kullanılan analitik bir araç haline gelmesine rağmen kuramın kendisi burada da kimi çelişkiler içermektedir. İlk olarak, tarihin aşamalı yorumu toplumların önce kapitalizme, sonra da sosyalizme geçişini gerektirdiği için, Asya tipi üretim tarzı yaklaşımı da Doğu toplumlarının ya kendi toplumsal gelişmeleriyle -ki imkansız görünmektedir- ya da Batı'nın yayılcılığıyla kapitalizme geçişini öngörmektedir. Ancak kuram, Batılı olmayan toplumsal oluşumları pre-kapitalist bir düzeyde incelememektedir, çünkü bu toplumlar kapitalist dünya sistemi çevresinde yer alan kapitalizmdışı topluluklardır⁴³. Ayrıca, tarihin öngörülebilir aşamalardan geçmesi gerektiği fikri Batı'da dahi ortaya çıkan birbirinden çok farklı

43. Doğulu ve Batılı toplumlar arasında ya da İngiliz sanayi kapitalizmi ve oryantal topluluklar arasında kentler, işbölümü, dernekler, gönüllü kuruluşlar, devletin doğası gibi konularda bulunan farklılıkları incelerken Marx, sanayi kapitalizminin sömürge öncesi (pre-colonial) topluma üstünlüğü tezinden hareket etmiştir. Ancak Doğu toplumlarının tarihlerinin herhangi bir aşamasında kapitalist olma gibi bir gereklerinin olmadığı gerçeği ile sanayi kapitalizminin mutlak bir gerekircilikle bunları değiştireceği düşüncesi birbirleriyle ilintili değildir. Daha ayrıntılı bir tartışma için bak.: Anne M. Bailey and Josep R. Llobera, "The Asiatic Mode of Production: Sources and Formation of the Concept", *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, Ed. by Anne M. Bailey and Josep R. Llobera, (London: Routledge and Kegan Paul, 1981), s. 26.

çağdaş devlet biçimleri ile günümüzün farklı toplum yapılarını göz önüne almış gibi görünmemektedir. Örneğin, feodalizm, -Japonya dışında, o da farklı bir düzeyde- genel olarak Avrupa'nın özgül bir niteliği iken, İngiliz, Fransız, Alman toplumlarının sonraki gelişmeleri birbirinden çok farklı tarihsel düzeylerde seyretmiştir. Hele Japonya'nın feodal geçmişi, yirminci yüzyıl Fransası'nın ya da İngilteresi'nin kurumsal, siyasal, toplumsal yapısının bir benzerini üretmeyi gerektirmemiştir. İkinci olarak, toplumsal sınıflar, bir tarih kesitinde verili olarak gelişmiş biçimleriyle bulunmazlar, aksine tarihsel değişim sürecinde çatışmalar, mücadeleler, uzlaşmalar, ittifaklar tarafından belirlenirler. Sınıfların tarihsel gelişimi bir yandan sınıflararası ilişkilere dayanırken, diğer yandan da onların devletle ilişkilerine, devlete göre konumlarına, devletin sınıfları şekillendiren politikalarına bağlıdır⁴⁴. Aslında, Marx da sınıf mücadelesini tarihin motoru olarak tanımlarken bunun tarihsel değişimden soyutlanmasını değil, fakat onun tarafından belirlenmesini kastetmiştir. Dahası, toplumsal sınıflar da devletler gibi önceden belirlenmiş doğrusal tarihsel gelişme aşamalarından geçmek zorunda değildirler, onlar da içinde oluştukları toplumsal değişim tarafından belirlenirler. Son olarak, tarihsel gelişim, Asyalı tiplemesinin öne sürdüğü gibi Doğu-Batı ayrımında ya da ülke bazında değil, fakat daha genel, az ya da çok bütünleşmiş bir devletler düzeni içinde yer almaktadır. Tarihsel değişimi uluslararası ölçekte ele almak özel tarihsel süreçlerin genellemesini yapabilmeye, tarihsel süreçler arasındaki etkileşimi incelemeye ve tarihsel süreklilikleri ve kesintileri araştırmaya daha çok imkan verebilir.

Feodalizm Tartışması: Hem kurumsal düzeyde Asya tipi üretim tarzı yaklaşımının çelişkileri, hem de tarihsel araştırmalarla Osmanlı üretim ilişkilerinin böyle bir kuramsal çerçeveye uymadığının kanıtlanması Osmanlı tarihi araştırmacılarını İmparatorluğun iktisadi koşullarını ve köylülüğün durumunu Batı'daki toplumsal değişimlerle karşılaştırmaya ve Batı Avrupa feodalizmi ile benzerlikleri ve farklılıklarını bulmaya yönlendirmiştir. Feodalizmin kapitalizm öncesi toplumlarda artığa el koyma biçimlerinden en temeli ve evrensel olanı olduğunu söyleyen Berktaş'a göre Osmanlı köylüsü ile feodal avrupa köylüsü arasında hiç bir fark yoktur⁴⁵. Berk-

44. Alan Richards and John Waterbury, *A Political Economy of the Middle East: State, Class and Economic Development*, (Boulder, Colorado: Westview Press, 1990), Sec. 2, ss. 8-51.

45. Halil Berktaş, "The Feudalism Debate: The Turkish End-Is 'Tax-vs-Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference", *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 14, No. 3 (April) 1987, ss. 291-333.

tay, feodalizmin işgücünü oluşturan ve hizmetleri gören köylülük ile adaleti ve korumayı sağlayanlar arasındaki toplumsal sözleşmeye dayanan ve serfler senyörler ile askeri servis arasındaki ilişkileri içeren klasik tanımlamasını reddetmektedir⁴⁶. Bektay'a göre feodalizmin özellikleri olarak bir çok niteliği bir liste halinde sıralayarak tanımlama yöntemi değil, fakat siyasal iktisat terminolojisinin bir parçası olarak feodal üretim tarzı, tarih araştırmacılarını Avrupalı olmayan toplumlarda da aynı koşulları aramaya itmiştir⁴⁷. Bloch ve Wickham'ın çalışmalarını⁴⁸ temel alan Bektay, malikane çiftçiliğinin Batı Avrupa feodalizminde gerçekte baskın üretim yöntemi olmadığını ve küçük köylü mülkiyeti ile geleneksel köylü üretim yöntemlerinin lordların üretim sistemindeki denetimlerini dengelediğini söylemektedir⁴⁹. Asya tipi üretim tarzı yaklaşımının malikane üretiminin feodalizme özgü olduğu varsayımına karşı Bektay Batı Avrupa serfleriyle Osmanlı reayası arasında temelde köylü olmak niteliği açısından benzerlikler bulunduğunu ileri sürmektedir⁵⁰. Dahası, toprakta devlet mülkiyetinin altyapının değil, fakat üstyapının bir konusu olduğunu söylemektedir. Ona göre, Batı Avrupa tarihsel özgüllüğünün Perry Anderson tarafından yapılan tanımı hatta çekilen fotoğrafı⁵¹ yanlıştır, çünkü, Anderson'ın ' karmaşık birlik' ve 'egemenliğin parçalanması' ilkeleri ile nitelenen feodalizm tanımı, pratikte, üretim tarzı (kuramsal soyutlama) ile toplum ya da toplumsal-ekonomik oluşum (tarihsel somutluk) arasındaki ayrımı, devlet biçimi, artı değerın yasal formülasyonu gibi üstyapıya ait özellikleri üretim biçimi nitelikleri gibi ele alarak ortadan kaldırmaktadır⁵². Dolayısıyla, Bektay'a göre, "feodal üretim tarzının özü, serfliğin zaten üstyapısal olan siyasal ya da hukuki niteliklerinde değil, fakat tüm kapitalizm-öncesi toprak sahipliklerine özgü rantın ele geçiriliş ilişkilerinde yatmaktadır"⁵³. Toprak rantının kapitalizm-öncesi köylülük ilişkilerine dayalı üretim biçiminin genel bir niteliği olduğunu düşünerek Bektay, çiftçinin özgür veya devletin siyasi yetkesinin hükmü altında olup olmamasına bakmaksızın Osmanlı üretim ilişkilerini feodal olarak tanımlamaktadır. Çünkü, Ona göre, kapitalist üretim biçimindeki artı değere karşılık kapita-

46. *Ibid.*, s. 292.

47. *Ibid.*, s. 321, ff. 1.

48. Marc Bloch, *Feudal Society*, (Chicago: 1961) ve C.J. Wickham, "The Uniqueness of East", *Feudalism and Non-European Societies*, Ed. by T.J. Byres and H. Mukhia, (London: 1985).

49. Bektay, "The Feudalism Debate...", s. 293.

50. *Ibid.*, s. 296.

51. *Ibid.*, s. 295.

52. *Ibid.*, ss. 294-295.

53. *Ibid.*, s. 298.

lizm-öncesi üretim tarzlarında toprak rantının gördüğü işlevi Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi görmektedir.

Devletin üretim ilişkileri içindeki yeri ve köylülük karşısındaki konumu feodalizm tartışmasında en önemli konulardan biridir. Berktaş, devletin maaşlı bürokrasisinin ve yeniçeri ordusunun faydalandığı Doğu Akdeniz'deki yüksek düzeyde para akımı yüzünden Osmanlı İmparatorluğu'nun görece olarak geç bir tarihte, ondördüncü yüzyılda feodalleştiğini söylemektedir. Batı Avrupa feodalizminin Roma-Germen örneğinde Roma Devleti'nin yıkılmasından sonra bir boşluk doğmuş, ancak Akdeniz feodalizminde, Bizans, İslam ve Türk tarihsel sentezi daha iyi yapılı, daha sağlam ve sürekli bir devlet geleneği doğurmuştur. Dolayısıyla Berktaş, Akdeniz'de oluşan sistemin de bazı küçük farklarla feodalizm olarak nitelendirilmesi gerektiği düşüncesindedir: "...geç-kabile toplumunda (Alman ya da Türk), önce 'Romalı görüntüsünün' ardında, sonra da Batı'nın özel feodalizminin çeşitli küçük beyliklerin parçalanmış yapısında kristalleşen evrensel sınıf oluşumu süreçleri, Balkanlar'da ve Doğu Akdeniz'de, bize, merkezi devletin prizmasından süzölmüş bir 'devlet feodalizmi' biçiminde gelmektedir"⁵⁴. Küçük ölçekli köylü üretiminden vergi ya da rant biçimindeki artı değer bu devlet tarafından, ekonomik süreç racılığıyla değil, fakat siyasal zor yoluyla alınmaktadır, dolayısıyla Berktaş'a göre, vergilerin veya toprak rantının Batı feodalizminde senyörler tarafından veya Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devlet tarafından toplanması arasında temelde bir fark yoktur⁵⁵.

Osmanlı vergiye dayalı üretim sisteminin bu şekilde devlet feodalizmi olarak tanımlanması Osmanlı tarihini yeniden-okumada yeni tartışmalara yol açmıştır. Bu durumda, yalnızca onaltıncı yüzyıldan başlayarak Osmanlı vergi sistemindeki değişiklikler ve hazine gelirlerinin yeniden paylaşılması yüzünden ortaya çıkan malikane üretiminde köylülerin serfleşmesi, artı değere zor yoluyla el konulması, çiftçinin sahip olduğu hakların elinden alınması, devletin köylüyü koruyucu önlemlerinin azaltılması ya da yok edilmesi, tefecilik, faiz gibi olgular değil, geleneksel tımar sisteminin tünü de feodal üretim tarzının gereklilikleri olarak düşünülmektedir. Örneğin, John Haldon, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde bile üretim tarzının doğası gereği feodal olduğunu söylemektedir.

54. Halil Berktaş, "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Ed. by Halil Berktaş and Suraiya Faroqhi, (London: Frank Cass and Co. Ltd., 1992), s. 133.

55. *Ibid.*, s. 135.

Çünkü O'na göre feodalizm, bütün sınıflı toplumlarda en temel ve evrensel kapitalizm-öncesi üretim biçimidir⁵⁶. Haldon, feodalizm tanımını üç temel önerme üzerine kurmaktadır: İlk olarak, kurumsal veya örgütsel yapısı ne olursa olsun vergi ya da toprak rantı biçiminde bir feodal ranta el konulması gereklidir. İkinci olarak, pre-kapitalist otarşik köylülüğün feodal rantına el koyma, köylülerin yasal anlamda senyörlerin kiracısı olmalarına doğrudan bağlı değildir, fakat, artı değerın yönetici bir sınıf veya onu memurları tarafından ekonomi-dışı zorla aktarılmasına dayanmaktadır. Üçüncü olarak, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişki sömürü ilişkisidir ve üretim araçları üzerindeki denetime ilişkin olarak bu ilişkiler çelişkilidir⁵⁷.

Tarihsel olarak, feodal -Haldon'un deyimiyle vergiye dayalı- üretim tarzı, çiftçi ailelerinin yeniden-üretimine baskın olduğu, artı değer üretimine yeterli el araçlarının kullanıldığı ve organik enerjinin hakim olduğu tarla ekimine dayalı ekonomilerde en belirgin biçimiyle temsil edilmiştir. Fakat, Haldon'a göre, bu genel üretim koşulları altında, her toplum, bu ilişkileri önceki kültürel gelenekler üzerinde kuran, sürdüren kendine özgü kurumsal pratikler ve ideolojik yapılar geliştirmiştir. Dolayısıyla, bu kültürel oluşum üzerinde yükselen devletler de, biçim itibarıyla, ideolojik ve meşruiyete dayalı faaliyetleriyle birbirlerinden farklı olacaklardır⁵⁸.

Osmanlı iktisadi örgütlenmesinde, özel mülkiyetin görece olarak azlığı nedeniyle mirasın varislere bırakılamaması ve dolayısıyla bir aristokratik sınıfın oluşmaması yönünde genel kabul gören teze karşılık, Haldon Osmanlı yönetici sınıfının özerk eylemlerinin önemini vurgulamaktadır. Buna göre, sipahilerin devlet toprakları üzerinde mülke benzer edinimlerini engellemek üzere sürekli yer

56. John Haldon, "The Ottoman State of Question of State Autonomy: Comparative Perspectives", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, s. 62. Aynı yazının "Giriş" makalesinde Suraiya Faroqhi, Haldon'un bu geniş feodalizm tanımının, Neolitik Devrim tamamlandıktan sonra tüm topluluklarda görülen baskın üretim biçiminin feodalizm olduğu varsayımına dayandığını belirtmektedir (Haldon, s. 51). Böylece, bu bakış açısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Anadolu'lu köklü ailelerin faaliyetleri, yerel beylerin eylem ve işlemleri, göçer aktiviteleleri, Osmanlı yayılmacılığı sırasında devşirme sınıfı ve faaliyetleri, ulemanın diğer askerlerle mücadelesi gibi tarihsel olgular artı değere feodal tarzda el konulması sistemi içinde değerlendirilmesi gereken olaylar olarak değerlendirilmelidir. Suraiya Faroqhi, "Introduction", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, s. 11.

57. John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, (London: Verso, 1993), s. 65; ve *Idem.*, "The Ottoman State and the Question of State Autonomy...", s. 51.

58. Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, s. 65.

değiştirmeleri sağlanmasına rağmen, toprağın kullanımında bir süreklilik söz konusudur, toprak hiç bir zaman atıl kalmamıştır. Sipahinin ölümü ile toprağın sipahi'ye verilen ilk parçası (*ibtida*), oğluna geçmiştir. *Tımar*'a başvurmak ve sahip olmak, askeri sınıfa mahsus miras ile geçen bir haktır⁵⁹. *Koçu Bey Risalesi* üzerine yaptığı çalışmada Rıfa'at Abou-El-Hajj da aynı konuyu tartışmaktadır. Abou-El-Hajj'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda sipahiler feodal bir sistemin parçası olmuşlardır, çünkü, tımarlara atanma ve onlara sahip olma süreleri sürekli olarak uzamaktadır. Ayrıca, zaman ilerledikçe bu feodal atanmalar babadan oğula, ya da en yakın akrabaya geçen bir nitelik arzettiğinden, Abou-El-Hajj, Osmanlı tımar sisteminin "miras ile geçen, askeri ve feodal olarak tanımlanmasının uygun olacağını"⁶⁰ söylemektedir. Ayrıca Abou-El-Hajj, sipahilik kurumu olmasa da, bu kurumla gelen zilyetlik haklarının mirasla geçen haklar olduğunu belirterek, Koçu Bey'in, bir kamu görevlisi görevi bıraktığında, oğulları devlete sadakatin ve görevin sürekliliği açısından babalarının konumlarını üstlenmesi ve devletin de bunu desteklemesi gerektiğini önerdiğini iletmektedir⁶¹. Haldon'a göre, sipahinin mülk sahibi olabilmesinin diğer bir yolu da devleti arkasına alarak kendi çıkarı için reaya üzerindeki gücünü artırması ve böylece yerel ekonominin ayrılmaz bir parçası haline gelmesidir. Bunun için, bir kez *ibtida* verildiğinde, sipahi çiftçi işgücünü kendine ayrılan tımar da kullanmakta bir sakınca görmemekte ve böylece hatırı sayılır bir gelir elde etmekteydi. Haldon'a göre, bu durum da tımar sisteminin feodal olduğunu kanıtlamaktadır, çünkü üreticiler, ne üretim yöntemlerini, ne ürün çeşidini, ne de artı ürünün vergi olarak giden oranını devletin -yani sipahinin- onayı olmadan değiştirememektedirler. Bu türden işler reyanın haklarını korumak amacıyla devletin gözetimi ve sipahinin denetimi altındadır⁶². Devletin devşirme bürokrasisi de yalnızca yönetici sınıfın geleneksel yerel seçkinler üzerinde artan denetimini sağlayan bir unsur değil, fakat aynı zamanda merkezi devlete akan artı değeri güvenceye almak amacıyla iktisadi kaynaklar için yapılan mücadelenin

59. Bu hakkın bazı istisnaları da bulunmaktadır. Örneğin, devlet tarafından sipahi'ye bahşedilen ya da ödül olarak verilen gelirler, sipahinin ölümü ile merkezi hükümet tarafından el konularak yine hazineye dönmektedir. Haldon, "The Ottoman State and the Question of State Autonomy...", s. 62; ve *Idem.*, *The State and the Tributary Mode of Production*, s. 169.

60. Rıfa'at 'Ali Abou-El-Hajj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, (New York: State University of New York Press, 1991), s. 29.

61. *Ibid.*, s. 30.

62. Haldon, "The Ottoman State and the Question of State Autonomy...", ss. 62-63.

de ayrılmaz bir parçası olmuştur⁶³. Dolayısıyla Haldon, Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet haklarına sahip bir aristokrasi olmasına rağmen, kurumsal düzeyde miras ile geçen haklara sahip, doğuştan ya da devşirme sistemi ile yeniden-üretildiği için diğerlerinden farklı bir yönetici zümre olduğu düşüncesindedir. Bu zümrede, iktisadi anlamda Sultan adına artı ürüne el koyan, onu hazineye nakleden ve tüketen bir sınıftır⁶⁴. Haldon, yapısal olarak böyle bir sınıfın tarımsal kaynaklar ve artı değerın bölüşümü üzerinde devlete rakip olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla Haldon'a göre, Osmanlı Devleti de, bir sınıfın yasal merkezi otorite adına üreticilere karşı devleti temsil ettiği feodal toplumlarla aynı temeller üzerine oturduğundan feodal kabul edilmesi gerekmektedir⁶⁵.

Özetle, Berktaş ve Haldon tarafından yapılan tanımlamalarda, feodalizm, devlet iktidarının çevreleşmesi ve adem-i merkeziyete giden bir süreçte toprak rantının elde edilış sistemi olarak nitelendirilmiştir. Bu süreçte hangi kurumsal yapı tarafından olursa olsun artı değere el konulması ve artı değerin bölüşümü üzerindeki mücadele feodal üretim tarzının ayrılmaz parçası olarak ele alınmıştır. Ancak, özellikle onaltıncı yüzyılda Osmanlı üretim sisteminde doğrudan üreticilerin devlete karşı konumlarının aynı dönemde Avrupa'nın feodal serflerinden hayli farklı olduğu bir yana, Osmanlı merkeziyetçiliğinin ve devlet iktidarının diğer güç odaklarına göre önemi düşünüldüğünde, bir bütün olarak Osmanlı üretim faaliyetlerinin feodal üretim tarzı içinde değerlendirilemeyeceği açıklık kazanmaktadır. Bu yüzyıldan başlayarak kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması sonucunda Osmanlı iktisadi sisteminin değişmeye başladığı, özel mülkiyetin genişlediği, sermayenin birikmeye başladığı ve büyük çiftliklerde reayanın serfleştiği doğrudur, ancak yalnızca bu olgular Osmanlı üretim ilişkilerini feodal olarak nitelendirmeye yeterli değildir. Çünkü, Haldon'un iddia ettiğinin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet feodal toplumsal yapılardan farklı temeller üzerine oturmaktadır. Yaklaşımın eksikliği artı değerin devlet hazinesine aktarılması ya da feodal beyler tarafından el konulması yöntemlerini ayırıştırmasından kaynaklanmaktadır. Devletin feodal niteliği, bu yaklaşımda, klasik Marxist teorinin alt-yapı-üst-yapı ayrımının bir gereği olarak, Osmanlı köylüsünden artı

63. Haldon, tarımsal gelirler ve toprakta mülkiyet hakları üzerinde Saray bürokrasi-si, devşirme elit, Anadolulu asilzadeler ve ulema arasında yapılan ittifakların ve örf ve Şeriat kuralları ideolojik çerçevesi içinde belirginleşen seçkinler-arası mücadelenin ayrıntılı bir analizini yapmıştır. *Ibid.*, s. 61.

64. *Ibid.*, ss. 62-63.

65. *Ibid.*, ss. 63-64.

değerin altyapı düzeyinde alındığı varsayımına dayanmaktadır. Bu yaklaşımın özü, siyasi olan -üstyapı-, iktisadi olan -altyapı- tarafından belirlenmektedir, dolayısıyla, artı değere feodal yöntemlerle el konulduğu sürece devletin de feodal olması gerekliliği önermesidir. Ancak, feodalizm tartışması, ürün gelirlerinin doğrudan merkezi hazineye gitmesinin Osmanlı devletinin bekası için hayati önemini gözardı etmiş görünmektedir. Artı değere Batı Avrupa feodalizminde olduğu gibi feodal beyler tarafından el konulması ile devlet tarafından alınmasının sonuçları arasında gözden kaçırılmayacak bir fark vardır. Feodal üretim tarzının hakim olduğu ülkelerde bu üretim biçimi merkezi devletin yetkesini giderek yitirip adem-i merkezileşmeye yol açmışken, klasik dönem Osmanlı üretim sistemi merkezi devlet iktidarını pekiştirmeye, dolayısıyla yerel iktidar odaklarının güçlenmesini engellemeye yöneliktir. Ayrıca, Osmanlı tımara dayalı vergisel üretim düzenini 'devlet feodalizmi' ya da 'merkezileşmiş feodalizm' olarak tanımlamak, süzeren-vassal ilişkileri bütününde egemenliğin parçalanması temeline yerleşen Batı Avrupa feodalizmi tanımına da aykırı düşecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, iktisadi ve siyasi politikalarını, üretici faaliyetlerin her yönüne sürekli müdahalelerle biçimlendirmiştir. Yalnızca tarımsal gelirlerin sürekliliğini güvenceye almak üzere değil, fakat aynı zamanda hem iç, hem dış ticarete, hem de zanaat üretiminde bir seri yaptırım, yasaklama ve sınırlandırma uygulamaları ile sıkı devlet denetimi ticari birikime yönelik faaliyetleri düzenlemiştir⁶⁶. Devlet, hammadde akımını gerekli yerlere yönlendirerek neyin üretileceğini düzenlemiş, üretilecek ürünün miktarını belirlemiş ve fiyatlar ayarlamıştır⁶⁷. Mal değişimi devlet tarafından belirlenmiş bölgesel ve bölgelerarası pazarlarda, pazarların işlevlerini yerine getirmesini sağlamak ve Dersaadet'in iaşesini sağlama almak üzere devlet denetimi ve gözetimi altında yapılmıştır⁶⁸. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm ekonomik faaliyetlerde sıkı bir şekilde örgütlenmiş merkezi bir devletin varlığı feodalizme özgü olan devlet iktidarının giderek parçalanması olgusuyla çelişmektedir.

Haldon da Osmanlı tarihi yorumunda feodalizmi, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin örgütlenmesi bütünü olarak değil, bir üretim sistemi olarak değerlendirmetedir. Dolayısıyla, Haldon'un Osmanlı üretiminin feodal olduğu tartışması, artı ürünün fe-

66. Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire", ss. 63-68.

67. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Trans. by Norman Itzkowitz and Colin Imber, (New York: Praeger Publishers, 1973), ss. 153-155.

68. *Ibid.*, ss. 121-132, ve Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire", s. 64.

odal paylaşımı için sınıflararası mücadele ve toplumsal katmanların -Haldon'un deyimiyle feodal sınıfların- merkeziyetçilikten uzaklaşması üzerine odaklanmaktadır. Fakat böyle bir yaklaşım, genel anlamıyla üretim sürecinde yer alan, özel olarak da artı ürünün paylaşımı için yapılan sınıflararası bir mücadeleyi içeren ekonomik indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu da, araştırmacıları Osmanlı toplumsal organizasyonunun feodal olup olmadığını anlamak için Osmanlı seçkinlerinin toprakta miras ile geçebilen haklar üzerinde yaptıkları mücadeleye büyük önem vermeye, bu toplumsal örgütlenmede devletin rolünü gözardı etmeye yönlendirmektedir. Mülkiyet hakları için verilen mücadele uzun dönemli tımarları ve malikane sistemini geliştirdiyse de⁶⁹ sipahinin devlete nazaran konumu, onun yönetsel bir birim olan tımardaki üreticiler üzerinde idari görevlerden başka haklarının bulunmaması, müsadere ve sipahinin yer değiştirmeye zorlanması gibi uygulamalar devlet yetkesine karşı gelebilecek yerel güçlerin gelişimini engellemiştir. Üstelik, devletin memurlarından biri olan sipahinin köylü üzerindeki yetkisi, yine devlet tarafından atanan ve geniş yargı yetkileriyle donatılmış kadı tarafından sınırlandırılmış ve denetlenmiştir⁷⁰. Dolayısıyla, ne tımar sahibi olarak sipahi, ne de malikane sahipleri, toprak ve köylü üzerinde Batı Avrupa feodal beylerinin sınıf ayrıcalıklarından gelen haklarına sahip olmamışlardır. Feodal ilişkilerin Batı Avrupa'da en belirleyici özelliklerinden biri olan toprak sahibi ile köylülük arasındaki kişisel bağımlılık ilişkileri Osmanlı üretim sisteminde yer almadığı gibi, sipahi devletin tımar üzerindeki idari görevlisi olma niteliği ile feodal beylerin kendi toprakları üzerinde elde ettiği siyasi ve hukuki özerkliğe ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti'nin malikane hakları da dahil diğer mülkiyet hakları üzerindeki tartışılmaz üstünlüğünün meşruiyeti, işgücünün devlet tarafından korunması ve topraksız köylünün işleyecek toprağı elde etme hakkının devlet tarafından güvenceye alınması da Osmanlı üretim sisteminin feodalizmden ayıran belirgin özellikler olarak önümüze çıkmaktadır. Daha da önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet müdahalesi üretimin örgütlenmesinden dağıtımına kadar iktisadi ilişkilerin tümünü kapsamıştır. Bu da kentlerin ve ticaretin organizasyonu ile Batı Avrupa ekonomisine hakim olmaya başlayan pazar için üretim ve rekabete dayalı ekonomik örgütlenme anlayışıyla çelişmektedir.

69. Ömer Lütfü Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Malikane-Divani Sistemi I", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I-* (İstanbul: Gözlen Yayınları, 1980), ss. 151-208.

70. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age...*, ss. 117-118.

Dünya Ekonomik Sistemi Analizi: Osmanlı İmparatorluğu iktisadi sistemindeki değişimin incelenmesine yönelik pek çok çalışma, kapitalist ilişkilerin dünya ölçeğinde yayılması ve modern global bir ekonomik sistem haline gelmesi önermesi üzerine Wallerstein tarafından geliştirilen modern dünya sistemi kuramsal çerçevesi⁷¹ içinde yapılmıştır. Wallerstein'a göre kapitalist dünya ekonomisi, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda kuzey-batı Avrupa'da süregelen ekonomik ilişkileri ifade etmektedir. Günümüze kadar geçen dört asırda bu iktisadi ilişkiler sistemi kapitalist olmayan yeni bölgeleri kendi ileyiş düzeni içine alarak gelişmiş ve yayılmıştır. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ticari tarımın gelişmesi, dünya sistemi kuramcıları tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist sisteme dahil edilmesi ve bu dinamik ilişkiler nedeniyle İmparatorluk iktisadının kapitalist ekonomik sistem etrafında bir çevre ekonomisi olması formülüyle açıklanmıştır. Böylece bu formülasyon, Osmanlı tarımında üretimin toplumsal ilişkilerinin dış etkenlere bağlı olarak, Avrupa pazarlarının istemlerine göre değiştiğini varsaymaktadır⁷².

Kapitalist dünya ekonomisi, Braudel'in 1450'den 1640'a kadar uzayan onaltıncı yüzyıl Avrupa toplumsal yapısı nitelendirmesine dayanarak, Wallerstein tarafından bir tarihsel toplumsal sistem olarak tanımlanmıştır. Avrupa-dünya ekonomisi zaman boyutunda sınırları içindeki toplumsal eylem ve yapıları belirleyen toplumsal işbölümüne bağlı üretim süreçleri anlamına gelmektedir. Wallerstein'a göre, üretim tarzları açısından birbirinden farklı iki tarihsel üretim sistemi vardır: dünya-imparatorluğu ve dünya-ekonomisi. Dünya-imparatorluğu tek bir toplumsal ekonomi (toplumsal işbölümü) ve bunun üzerinde tek bir siyasal yapı tarafından belirlenirken, dünya-ekonomisi pek çok devletin (siyasal yapının) içinde yer aldığı bir toplumsal ekonomi tarafından tanımlanmaktadır. Dünya-imparatorluğu'nda sermaye birikimi amaç değildir ve yeniden-dağıtım tek bir yetkeden kaynaklanan siyasal kararların bir işlevidir. Dünya-imparatorluğu, üretim ve yeniden-dağıtımın vergiye dayalı olduğu bir üretim tarzına tabidir. Dünya-ekonomisi ise sermaye birikiminin toplumsal eylemin temel belirleyicisi olduğu kapitalist üretim tarzı tarafından tanımlanır. Dünya-ekonomisinde sermaye

71. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, (New York: Academic Press, 1974).

72. Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", in *The Ottoman Empire and the World-Economy*, s. 91.

birikimi, siyasal kararlardan ve toplumsal sınırlamalardan tam olarak yalıtılmış olmasa bile, pazarın bir işlevidir⁷³. Wallerstein dünya-imparatorluğunun kapitalizmin gelişimi için gerekli olan, sürekli yinelenen dairesel yayılma dalgalarından yoksun olduğunu, dolayısıyla bozulmaya ve yok olmaya mahkum olduğunu ileri sürmektedir. Ancak dünya-sistemi böyle bir yok olma tehlikesi ile kaşı karşıyay değildir, çünkü, Wallerstein'a göre, bir dünya sistemi olan kapitalizmde ise ülkeler bazında iktisadi ve siyasal yapılar kapitalist gelişmenin belirleyicisi durumundadırlar. Dünya-ekonomisinde yer alan toplumsal güçler tüm kapitalist sistemi kapsayacak biçimde kurumsal yapılar üretmiştir. Kapitalist üretim tarzının sürekli yinelenen dalgalarla güçlenmesi bu yapıları da güçlendirecektir ve dönüşümlü bir biçimde kapitalizmin gelişimini de sağlamlaştıracaktır. Aynı zamanda kapitalist üretimin belirleyici özelliği olan sonsuz sermaye birikimi güdüsü de dünya-ekonomisinin bozulmasına ve çürümesine yönelik eğilimlere karşı koymakta ve tekelci bir siyasal yapının egemenlik kurmasını önlemektedir. Böylece Wallerstein, kapitalist üretimin genel yayılma sürecinin zaman içinde kapitalizmin sınırlarını genişleterek bir dünya sistemi halini alacağını söylemektedir⁷⁴.

Wallerstein'a göre modern dünya-sistemi üç yapısal temel üzerine kurulmuştur: İlk olarak, sürekli yayılan dünya-ekonomisinde daha ileri, gelişmiş, coğrafi olarak değişebilmesine rağmen tarihsel olarak büyüyen bir *merkez* ile daima daha az gelişmiş, dengesiz büyüyen ve coğrafi olarak değişebilen *çevre* ekonomileri arasında doğrusal bir işbölümü vardır. Bu iki bölge arasında, merkezle ilişkileri bakımından çevre durumunda bulunan, kendine yakın diğer çevre ülkeleri ile ilişkileri açısından da merkez durumunda olan *yarı-çevre* ekonomiler yer almaktadır. Merkez-çevre ilişkileri uluslararası ticaret tarafından 'ulusal' ekonomi ile sömürge ekonomileri biçiminde kurulmuştur. İkinci olarak, ekonomik alanda yayılan ve hukuksal alanda kurumsallaşan pek çok devlet devletlerarası dünya sisteminin temel birimlerini oluşturmaktadırlar. Üçüncü olarak da sermaye birikiminin temel taşı durumunda olan sermaye-işgücü

73. Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, ed. by Osman Okyar and Halil İnalcık, (Ankara: Meteksan, 1980), s. 117; *Idem.*, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", *Introduction to the Sociology of "Developing Societies"*, ed. by Hamza Alavi and Teodor Shanin, (New York and London: Monthly Review Press, 1982), ss. 31-32.

74. Terence K. Hopkins and Immanuel Wallerstein, "Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy", *Review*, Vol. 10, No. 5-6 Supplement (Summer/Fall 1987), s. 764.

ilişkileri kapitalist iktisadın kendini yeniden üretmesini ve dünya ölçeğinde yayılmasını sağlamaktadır⁷⁵. Kapitalist dünya- ekonomisinin devamlılığı üretim ilişkilerinin metalaşmasına, yani ürün değerlerinin pazarda belirlenip dağıtımın pazar koşullarınca yapılmasına bağlıdır. Üretimin toplumsal örgütlenişinin bir işlevi olan meta üretimi aynı zamanda değişim ilişkilerinin de özünü oluşturmaktadır. Wallerstein'a göre kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması kapitalist olmayan ekonomilerin yeniden yapılanmasına yol açmakta, bu da geleneksel iktisadi faaliyetlerin değişmesini, yeni üretim döngülerinin yaratılmasını, yeni küresel işbölümü çerçevesinde artı değerın yeniden dağıtımının düzenlenmesini ve böylece kapitalist ilişkilerin yayılmasını gerektirmektedir. Bu da, bir başka deyişle, dünya-ekonomisi kuramı söyleminde, çevre bölgelerin dünya-ekonomisi ile birleşmeleri, yani 'kapitalist coğrafya'nın değişmesi anlamına gelmektedir⁷⁶. Dünya ölçeğinde işbölümü ve uzmanlaşmanın gelişmesi süreçleri ile devlet olma süreçlerinin çakışması modern dünya sistemini oluşturmakta ve toplumsal değişimin yönünü belirlemektedir.

Bu şekilde tanımlandığında modern dünya-ekonomisi kuramının modernleşme teorilerinin eleştirileri ve bağımlılık teorilerinin öngörülleri üzerine kurulduğu açıkça belli olmaktadır. Bununla birlikte, bağımlılık ile dünya-sistemi kuramları arasında belirgin bir ayrılık göze çarpmaktadır. Latin Amerika *dependencia* geleneği, kapitalist ekonomilerin gelişmesinin yalnızca dünyanın diğer bölgelerinin az gelişmesine bağlı olduğunu ve merkez ile çevre arasında mutlak bir sömürü ilişkisinin bulunduğunu söylemesine karşılık, modern dünya-ekonomisi analizi hem gelişmiş hem de bağımlı ülkelerin tek bir kapitalist dünya ekonomisinin parçaları olduğunu, aralarındaki ilişkilerin de dünya çapındaki kapitalist pazarlar ve bu pazarlar için yapılan üretimdeki işbölümü tarafından örgütlendiğini iddia etmektedir. Bununla beraber, modern dünya-sistemi, merkez-çevre ilişkilerinin, yani devletlerarası sistemin, uluslararası ekonomik ilişkiler ağının yapılanmasına bağlı olarak eşitsiz değişim ve eşitsiz gelişim üzerine kurulduğunu da kabul etmektedir. Öyle görünmektedir ki, bu kuram, uluslararası ekonomik ilişkiler bütünü- nün, güçlü devletlerin iktisadi açıdan zengin kaynaklara sahip, ge-

75. Terence K. Hopkins, "The Study of the Capitalist World-Economy: Some introductory Considerations", *World-System Analysis: Theory and Methodology*, ed. by Terence Hopkins and Immanuel Wallerstein, (Beverly Hills, CA.: Sage Publications, 1982), ss. 11-12.

76. Hopkins and Wallerstein, "Capitalism and the Incorporation of New Zones...", s. 768.

lişmiş merkez bölgelerde, eekonomik bakımdan zayıf, yetenekleri açısından güçsüz devletlerin de çevre bölgelerde gelişmesine yol açtığını öne sürmektedir⁷⁷. Dolayısıyla devletlerarası sistem, içinde yer alan kurumsal yapıların (devletlerin) kapitalist ekonomi tarafından belirlendiği, onu diğer bürokratik yapılanmalardan ve politikarlardan ayıran ve devletlerin karar alma yeteneklerini sınırlandıran bir çerçeve sağlamak işleviyle yükümlü görünmektedir⁷⁸. Ayrıca, Wallerstein devletlerarası sistemin yalnızca devletlerden oluşmadığını da daha sonraki yazılarında belirtmektedir. Buna göre, devletlerarası düzende en temel aktörler olan devletlerin yanında kapitalist dünya-ekonomisinin kurumsal yapısının sınıflar, etnik ya da ulusal statü grupları ve haneler ile, üretim faktörlerinin sınırlar arası akışını düzenleyen ve üretim ilişkilerini örgütlemeye karar mercii olan bir devlet bürokrasisi arasındaki karmaşık ilişkiler ağı tarafından kurulduğu vurgulanmıştır⁷⁹.

Kapitalist ekonomik sistemin tarihsel gelişimini anlamaya Wallerstein'in geliştirdiği yaklaşımın katkısı büyük olmuştur. Çağdaş dünya ekonomik istemi analizi tarihi ve iktisadi gelişimi geniş soluklu bir yaklaşımla sorgularken ülkelerin ve devletlerin siyasal tarihsel gelişmelerinin ayrıntıları içinde boğulup kalmamıştır. Ayrıca, toplumsal değişimin dışsal etkilerini araştırırken, bu değişimin toplumsal etkilerinin modernleşme teorilerinin ileri sürdüğü gibi her zaman olumlu olmadığını, bu değişimin etkilerinin zaman itibarıyla uzun dönemler içinde gözlenmesi gerektiği vurgulamış ve kapitalist üretim ilişkilerinin doğası ve değişimi üzerine daha gerçekçi yorumlar yapmaya olanak verecek tarihsel olgular, gözlemler ve bilgi birikimini sağlamıştır. Ne var ki, dünya ekonomik-sistemi analizine, kendi özyapısına ve bilimsel tutarlılığına ikincil sayılabilecek bir kaç eleştiri getirmek, kuramın doğrulanabilirliğini ya da yanlışlanabilirliğini sağlaması açısından yararlı olacaktır. İlk olarak, modern dünya-sistemi kuramı kapitalist ilişkiler bütünü uluslararası ticaret ve pazar ilişkilerine indirgemekte, böylece bu ilişkilerin ortaya çıkmasında yadsınamaz derecede önemli olan üretim sürecinde meydana çıkan değişmelere ve sınıf ilişkilerine gere-

77. Terence K. Hopkins, Immanuel Wallerstein and Associates, "Patterns of Development of the Modern World-System", *World-System Analysis: Theory and Methodology*, s. 43.

78. Immanuel Wallerstein, *The Politics of the World-Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 33.

79. *Idem.*, "The States in the Institutional Vortex of the Capitalist World-Economy", *The State in Global Perspective*, ed. Ali Kazancıgil, (Aldershot, Hants: Gower Publishing C., 1986), s. 148. (Wallerstein'in bu makalesi, *International Social Science Journal*, Cilt: 32, No: 4 (1980), ss. 743-751'de de bulunabilir).

ken önemi vermiyor görünmektedir. Dolayısıyla kapitalist sistemi yalnızca ticari ilişkiler toplama ile özdeştirmek, Wallerstencı kuramının toplumsal değişmelerin içsel dinamiklerini göz ardı etmesine yol açmaktadır. Bu türden bir yaklaşım da, devletlerin dünya ekonomik sistemi içindeki yerlerinin ticari ilişkilere karşı olan görece önemleri açısından belirlenmesine neden olmakta ve devletlerin yapabilirlik güçlerinin merkezde, yarı-çevrede ya da çevrede yer almalarına göre belirlenmeleri gibi bir sonuca varmaktadır. Böyle bir algılama da devletin iç örgütlenişinin ve işleyişinin dışsal etkenlerin belirleyiciliğinin etkisi altında olduğunu varsaymakla kalmamakta, fakat dünya ekonomisinde varolan değişimin, dışsal etkenlerin yaratılmasında en büyük söz sahibi olan tek tek devletler arasında bulunan bölünmeden kaynaklandığını görmeyi de engellemektedir. Başka bir deyişle, dünya ekonomik sisteminin uluslararası sistemin tek belirleyicisi olarak ele almak, bu sistemde yer alan devletlerin hukuksal, kurumsal ve toplumsal yapılarını incelemeyi ihmal etmeye götürmektedir. Oysa, modern dünya-sisteminin temel kavramsal değişkenleri olan devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimi, ihracat ve ithalatın siyasi yetkenin kontrolüne bağımlılığı, para ve finans politikaları, para biriminin ulusallığı ve siyasi denetimi devletin sınırları belirli bir toprak üzeyinde egemenliği ve devletin ya da bürokrasinin görece özerkliği sorunlarıyla doğrudan ilintilidir.

Bu çerçevede modern dünya sistemi analizine yöneltilecek ikinci eleştiri, devletlerin, ulusların, halkların ve etnik grupların ortaya çıkışlarının, tarihsel gelişmeleri ve sürekliliklerinin dünya kapitalist sistemi tarafından belirlendiği varsayımının doğrulanabilirliği sorunudur. Diğer bir deyişle, bu toplumsal yapıların gelişiminin ekonomik süreçler tarafından belirlendiği varsayımı uluslararası sistemin anlaşılmasında kimi temel özellikleri gözden kaçırmaya yol açabilecektir. Herşeyden önce, devletlerin egemenlik alanları altındaki toplumsal güçlerin -hatta sınıfların- dünya ekonomisi ile ilişkileri böyle bir anlayışla açıklanamayacaktır. Dahası, modern dünya-sistemi yaklaşımı ulusların, halkların ya da etnik grupların nasıl olup da henüz kapitalizm bir dünya ekonomik sistemi haline gelmeden kendi devletlerini kurabildikleri sorusunu yanıtsız bırakacaktır. Oysa, dünya ekonomik sisteminin devletlerarası ilişkilere etkilerini verili olarak kabul ederken, devletin uluslararası sistemin temel birimi olarak sistem üzerindeki belirleyiciliğini gözardı etmemek gerekmektedir. Skocpol ve Trimberger de ortak bir çalışmaları, devletlerden oluşan uluslararası sistemin kapitalizm tarafından yaratılmadığını ve devletlerin, çağdaş kapitalizm tarihinde özerkliklerini koruduklarını, doğaları gereği dünya kapitalist ilişki-

leri ile karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde bulduklarını, ancak devletler sisteminin kapitalist sisteme indirgenemeyeceğini haklı olarak belirtmişlerdir⁸⁰.

Üçüncü olarak, çağdaş dünya-sistemi yaklaşımı indirgemecidir, çünkü devletlerin oluşumu ve gelişimini kapsayan karmaşık bir toplumsal ilişkiler ağını daha geniş ekonomik süreçler içinde açıklamakta, dolayısıyla devlet, daha fazla pazar olanakları arayan kimi özel grupların temsilcisi durumuna gelmektedir. Oysa devletlerin oluşumu sürecinde asıl belirleyici olan ticaret ve değişim ilişkilerinden çok üretimin toplumsal ilişkileri ve örgütlenişi olmuştur. Wallerstein'in yaptığı gibi, başlangıcından beri kapitalizmi ulus devletleri değil, dünya-sistemini ilgilendiren bir ilişkiler bütünü olarak ele almak, modern dünya-sisteminin oluşumunda gerekli ve vazgeçilmez bir önkoşul durumunda olan ulus-devletlerin varlığı ile çelişmektedir. Dolayısıyla modern dünya-sistemi yaklaşımı kapitalist ve kapitalizm öncesi toplumların yapısal özellikleri ve sınıf karakterleri hakkında söyleyecek pek fazla bir şeye sahip değildir. Bu ekonomik indirgemeciliğin üstesinden gelmek, ancak kapitalizmin gelişme dinamikleri ile ulus-devletlerin ortaya çıkışları arasındaki çakışma noktasını incelemek, dolayısıyla üretimin kurumlaşmış sınıf yapılarını ve devletlerin, devletlerarası siyasal sistemin iktidar ilişkilerinden soyutlanmadan oluşum süreçlerini araştırmakla olanaklı olabilir⁸¹.

Kapitalizmin dünyaya yayılarak çağdaş ekonomik ve toplumsal yapılar etkilemesini ve belirlemesini sorgulayan bu yaklaşım, seksenli yılların ikinci yarısından başlayarak Osmanlı tarihi araştırmacıları arasında yda büyük ilgi uyandırmış ve Osmanlı tarihini araştırmalarının kuramsal temelde de gelişmesini sağlamıştır. Bu çalışmalar genellikle kapitalist olmayan ekonomilerin kapitalizm ile bütünleşmelerini incelemiş, bu çakışmanın yerel ekonomideki etkilerini, el zanaatları, sanayi ve ticaret üzerindeki dalgalanmaları araştırmıştır. Osmanlı tarihini çağdaş dünya sistemi analizi çerçevesinde inceleyen bu çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel ticaretin önemini yitirmesi, tarımsal yapılar üzerindeki değişim ile merkezi yönetimin en temel gelir tabanını kaybetmesi ve yabancı kapitalistler ile yerli tüccar/üretici arasında aracılık yaparak emperyalist amaçlara hizmet eden, dolayısıyla ne Müslüman ne de

80. Theda Skocpol and Ellen Kay Trimberger, "Revolutions and the World-Historical Development of Capitalism", *Social Revolutions in the Modern World* by Theda Skocpol, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 128.

81. Theda Skocpol, "Wallerstein's World-Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique", *Social Revolutions in the Modern World*, s. 67.

ulusal olabilen bağımlı bir tüccar sınıfının gelişmesi üzerine yoğunlaşmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizm ile bütünleşmesini inceleyen en tipik araştırmalardan biri, sürekli yayılan kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı ülkesinin üretim yapısını ve devlet sistemini baştan aşağı yeniden biçimlendirdiği ve kapitalizme yeni katılan bölgelerde toplumsal yaşamı düzenleyen ilkeleri yeniden örgütlediği sonucuna varmıştır⁸². Asya, Latin Amerika ve Orta Doğu ülkelerinin kapitalizmle bütünleşme dereceleri üzerine yaptığı çalışmada Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin ve yabancı yatırımların önemini vurgulayarak bunları temel belirleyiciler olarak ele almış ve bu toplumların bağımsız, eski koloni ya da resmen ilan edilmemiş imparatorluk parçaları (egemenlik alanları) olmalarına göre kapitalizmle değişen derecelerde bütünleştiği sonucuna ulaşmıştır⁸³.

Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin Osmanlı toprak sisteminde ve ticari ilişkilerde geriye çevrilemez bir değişime neden olduğunu bunun da devlet-toplum ilişkilerinin yeniden örgütlenmesini gerektirdiğini vurgulamıştır⁸⁴. Kasaba, kapitalizmin merkez bölgeleri ile İmparatorluğun batı eyaletleri arasındaki ticari ilişkilerin Osmanlı ekonomisinde üretim biçimini ve işgücünün denetimi yöntemlerini değiştirdiğini, geleneksel tarım yerine pazara yönelik üretimin Avrupa'dan gelen talep üzerine belirlendiğini ve bu talebi karşılamanın bir gereği olarak çiftlik sisteminin ortaya çıkmasının da toprak yoğunlaşması sonucunu yarattığını söylemektedir. Osmanlı bürokrasisinin yerli ve yabancı kapitalistler arasındaki ticaret ilişkilerinin üzerinde denetimini yitirmesi ve müslüman olmayan bir burjuvazinin gelişmesinin önemini vurgulayan Kasaba, bunun da Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel toplumsal yapının değişmesi sonucunu yarattığını ifade etmektedir⁸⁵. Bu toplumsal dönüşümün bir sonucu olarak da Osmanlı İmparatorluğu, dünya ölçeğindeki tarihsel işbölümünde, sermayenin aktığı ve biriktiği merkez ekonomilere tabi olmayı gerektiren bir çevre ekonomisi statüsü edinmiştir.

82. Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy", s. 96.

83. Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective", *Review*, Vol. 11, No. 2 (Spring 1988), s. 136.

84. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World-Economy: The Nineteenth Century*, (New York): State University of New York Press, 1988), ve *idem.*, "Incorporation of the Ottoman Empire, 1750-1820", *Review*, Vol. 10, Nos. 5-6 (Supplement), (Summer-Fall 1987), ss. 805-847.

85. *Ibid.*, ss. 840-841, ve *idem.*, *The Ottoman Empire and the World Economy...*, s. 35.

Kasaba'nın Çağlar Keyder ve Faruk Tabak'la yaptığı bir diğer çalışma ise dünya iktisadi sisteminin, çevre ülkelerin ticaret merkezlerinde bir ticaret burjuvazisinin kurulması ve bunun devlet politikalarını oluşturma veya devlet olma istekleri üzerindeki etkilerini sorgulamaktadır⁸⁶. Buna göre, Trieste, Patras, Selanik, İzmir, Trabzon, Beyrut ve İskenderiye gibi kent merkezlerinin ondokuzuncu yüzyılda kapitalist sistemle bütünleşmeleri, Doğu Akdeniz toplumlarının değişimini, yeniden örgütlenmelerini ve ulus-devlet olma sürecinde yapısal bir siyasi dönüşüm geçirmelerini gerektirmiştir⁸⁷. Ancak şu çelişkiyi de belirtmek gerekir ki, modern dünya sistemi kuramının doğası gereği, güçsüz çevre ülkelerindeki ticaret burjuvazisi dışa bağımlı olduğundan buldukları ülkelerde ulus-devlete tabi olma gibi bir sorunu yaşamamışlardır. Bunun en belirgin örneği Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünleşme sürecinde müslüman olmayan uyruklar arasında ulusçuluk akımlarının yaygınlaşarak gelişmesi ve Türk/Müslüman bir ulusçuluk anlayışının ise hayli gecikerek ortaya çıkmasıdır. Ayrıca, çevre ekonomilerin kent/ticaret merkezlerinde bir ticaret burjuvazisi oluşturacak denli sermaye birikimi oluyorsa, bu, çağdaş dünya ekonomik sistemi analizinin iddia ettiğinin aksine, sermayenin mutlaka merkezin güçlü ülkelerinde birikmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Şurası da bir gerçektir ki, çevredeki birikim bağımsız bir ekonomik gelişmeyi değil, fakat dışa bağımlı bir ekonomik kalkınmayı, dolayısıyla gecikmiş bir ulus-devlet olma sürecini getirmiştir.

Faruk Tabak, uzun mesafeli dış ticaretin iktisadi yaşama büyük bir ivme kazandırdığı ondokuzuncu yüzyılda, bölge-içi ve bölgeler arası ticaretin Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ile bütünleşmesindeki önemini vurgulamaktadır. O'na göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerindeki Müslüman tüccarın kervanlarla ve kara yolu ile bölge içi ticaretle uğraşması, buna karşın, Müslüman olmayan tüccar gruplarının Doğu Akdeniz üreticileri ile Avrupa kapitalistleri arasında deniz ticareti yolu ile aracılık etmesi bölgesel etnik bir işbölümünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tabak, ihracata yönelik bu ticaretin Doğu Akdeniz'de küçük ölçekli toprak sahipliği nedeniyle, genel kanının aksine bölgeler arası ticarete yıkıcı bir etkiye sahip olmadığını belirtmiştir⁸⁸. Bununla bir-

86. Reşat Kasaba, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, "Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-States", *Review*, Vol. 10, No. 1 (Summer 1986), s. 122.

87. *Ibid.*, ss. 124-125.

88. Faruk Tabak, "Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire: The Fertile Crescent During the Long Nineteenth Century", *Review*, Vol. 11, No. 2 (Spring 1988), ss. 207-209.

likte, Mürat Çizakça, onaltıncı yüzyılda Avrupa ülkelerinin ekonomilerini koruyucu merkantilist politikalarına Orta Doğu'nun geleneksel devlet müdahalesi yeterince yanıt veremediği için başlayan kapitalizmle bütünleşme süreci, ondokuzuncu yüzyılın sanayi devriminin gerektirdiği hammadde talebi ve mamul madde ihracatı ile tamamlandığında, bundan en çok zarar görenin Osmanlı tarımsal yapısı ve sanayisi olduğunu belirtmektedir⁸⁹.

Osmanlı ekonomisinin çevreleşmesi konusunda bu yaklaşımın önermeleri doğru olmakla birlikte, açıkça görülebildiği gibi, kuramın az önce yukarıda sözü edilen genel eksiklikleri hemen belli olmaktadır. Osmanlı tarihi araştırmacıları, Osmanlı toplumsal düzenini modern dünya sistemi analizi çerçevesinde incelediklerinde toplumsal ilişkilerin değişiminde dışsal etkenlerin önemine büyük yer vermekte, buna karşın, İmparatorluğun toplumsal ve siyasi yapılarını belirleyen iç dinamikleri ister istemez gözardı etmektedirler. Oysa, İmparatorluğun iktisadi hayatındaki bu uzun dönemli dönüşüm ile mülkiyet ilişkilerinde ve devletin yeniden-dağıtıma dayalı yapısında meydana gelen değişim, Osmanlı ekonomisinin çevreleşmesinin gerektiren dış ekonomik etkenlerin rastlantısal etkisi ile açıklanamayacak denli karmaşıktır. Herşeyden önce, Osmanlı devlet ve sınıf yapısı, ülke onaltıncı yüzyılda ticari kapitalizmle tanışmadan ve bütünleşme olgusu Osmanlı toplumsal yapısının değişimi sürecini hızlandırmadan çok önce iç dinamiklerin etkisi altında değişime bağımlı kalmıştır. Dolayısıyla, bu çalışma, bu değişimi şimdiye dek tek yanlı inceleyen yaklaşımlara bir eleştiri getirerek Osmanlı toplumsal değişimi sürecini hem dış hem iç etkenlerin etkisi altında devlet-toplum ilişkileri çerçevesinde incelemeyi gerektiren bir anlayışı eleştiriye sunmaktadır.

Sonuç: Bu çalışmada ayrıntılarına girmeden ve kendi iç kuramsal ayrımları üzerine yoğunlaşmadan genel bir eleştirisini yapmaya çalıştığım yukarıdaki üç yaklaşım Osmanlı tarihsel dönüşümünü teorik düzeyde tek yanlı incelemekten kurtulamamış görünmektedir. Marxist kuramsal bütünden başlamak gerekirse, öncelikle, Osmanlı toplumsal yapısını incelemekte kullanılan sınıf analizini üretim süreci temeline oturtmak Osmanlı tarihi öğrencilerini yanlış anlamalara yöneltebilecektir, çünkü, Osmanlı toplumsal düzeninde sınıflar, üretim düzeyinde değil fakat devletin yeniden-dağıtım işlevinin belirlediği kurumsal yerlere göre belirlenmekte-

89. Murat Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review*, Vol. 8, No. 3 (Winter 1985), ss. 370-374.

dir⁹⁰. Osmanlı toplum düzeninde sınıflar, sivil ve askeri bürokrasi, ayan, köylü ve ticaret erbabı, üretim sürecinde, üretimin, dağıtımın ve tüketimin belirlenmesinde etkin bir rol almamakta, fakat toplum düzenindeki yerleri devlet tarafından belirlenen yönetsel konuma göre tayin edilmektedir. Dahası, Osmanlı toplumsal düzeninde devletin toprak üzerindeki hakimiyeti tartışılmadığından, Osmanlı sınıflarını, üretim araçlarına sahiplik anlamında toplumsal sınıf kategorisine sokmak pek uygun gözükmemektedir. Osmanlı tarihi araştırmaları da kuşkusuz devlet ve mülkiyet ilişkileri ile toplumsal/sınıfsal temelde çözümlemelerle yapılmalı, ancak bu sınıfsal analiz, sınıfların üretim sürecindeki ilişkileri üzerine değil, dağıtım sürecindeki konumlar üzerine temellendirilmelidir⁹¹. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ile toplumsal güçler arasında artı değer dağıtımı üzerine ortaya çıkan mücadelenin varlığı, Osmanlı gerçeğinde sınıfların olmadığını değil, fakat bu sınıfsal yapının artı değer dağıtımını üzerine biçimlendiğini göstermektedir.

Ayrıca, Osmanlı toplum düzeninin, siyasal yapısının ve ekonomisinin, hem onaltıncı yüzyıldan önce hem de sonra sürekli tarihsel değişime tabi olduğunu, durağanlığa mahkum olmadığını da artık tartışmaya gerek yoktur. Osmanlı devlet-toplum ilişkileri de tüm çağdaş toplumsal yapılarda görüldüğü gibi hem iç hem de dış etkenlerin altında değişmiş, bu yeni etkenlerin getirdiği koşullara göre yeniden yapılanmıştır. Osmanlı toplum ilişkilerinin kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesi onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla dek süren uzun ve yavaş bir sürecin sonucu olarak gelişmiş, toprakta mülkiyet ilişkileri yeniden örgütlenmiş, değişik toplumsal katmanlardan gelen seçkinlerden oluşan yeni gruplar arasındaki mücadele devlet-toplum ilişkilerini değiştirmiştir. Bu süreç, Cumhuriyet Türkiye'si'nde ulus-devletin kurulması ile pekişmiş, Osmanlı/Türk toplumsal yapısının kapitalizmle bütünleşmesi Cumhuriyet dönemi ekonomik politikalarıyla tamamlanmıştır. Dolayısıyla, bu çalışma, Osmanlı toplumsal düzenindeki değişimin araştırılmasında, tek yanlı bir yaklaşımdan çok, kendini yeniden üretmesinin bir gereği olarak özerk bir yapıya sahip olan devlet ile konumları devlet karşısındaki yerlerine göre belirlenen sınıflar arasındaki ilişkilerin incelenmesini önermektedir.

90. Şerif Mardin, "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, No. 4, (Aralık 1967), ss. 111-142.

91. Tosun Arıcanlı and Mara Thomas, "Sidestepping Capitalism: On the Ottoman Road to Elsewhere", *Journal of Historical Sociology*, Vol. 7, No. 1 (March 1994), ss. 25-48.